

Stanisław Marian Zajczkowski

UWAGI NAD DZIEJAMI WSI KOLEGIATY ŁĘCZYCKIEJ
(DO POŁOWY LAT SIEDEMDZIESIĄTYCH XVI W.)

Niniejszy artykuł ma na celu przedstawienie przeszłości wsi, które w XVI w. stanowiły majątek dawnej kolegiaty łęczyckiej. Będzie on jednocześnie przyczynkiem do historii osadnictwa przedrozbiorowego woj. łęczyckiego, przedtem ziemi i księstwa tej nazwy, zaś w czasach jeszcze odleglejszych prowincji łęczyckiej, w skład której wchodziło wtedy też późniejsze woj. sieradzkie (bez Wieluńskiego). Stan posiadania kolegiaty w ciągu wieków ulegał zmianom, dlatego też w poniższych rozważaniach nie wezmę pod uwagę osad, które choć wcześniej należały do tej instytucji kościelnej, w XVI stuleciu należały do innych kategorii własnościowych¹. Zostaną natomiast uwzględnione takie, które

¹ Nie zajmę się wsiami Duszniki, Rogulice i Orzeszków. Pierwsza z nich w 1357 r. znajdowała się w rękach arcybiskupstwa (KDW, nr 1354), rychło jednak otrzymała ją kapituła łęczycka, która w 1392 r. dokonała jej zamiany za wieś szlachecką Sługi (Rkps PAN Kr. 1235, f. 61), zastrzegając sobie jedynie posiadanie z niej części. Być może powodem tego kroku było zbytne oddalenie Dusznik od majątkowego kompleksu kapituły. Omawiana wieś leżała w woj. sieradzkim w par. Warta (Ł., t. I, s. 410—411 i P., s. 172, 182, 221). Rogulice były w XIV w. wsią szlachecką o czym świadczą dane z 1349 i 1389—1397 r. (KDW, nr 1288; PKŁ I, nr 1464, 1534, 1540, 2795; II, nr 4067, 4397, 5495). Natomiast w latach 1408/1409—1414 wieś ta wymieniana jest wśród dóbr kolegiaty łęczyckiej (RKŁ pod latami 1408 i 1409 oraz St. CL, nr 8, s. 534). Można więc sądzić, że między 1397 a 1408 r. Rogulice przeszły w ręce kapituły, choć może nie całe. W statutach z roku 1414 określone są jako *allodium* należące do wsi Sługi. Żadne źródło późniejsze nie potwierdza przynależności Rogulic do kolegiaty, zaś wykazy poborowe z 1576 r. zaliczają je do wsi szlacheckich (P., s. 55). Należy więc sądzić, że omawiana osada przeszła znowu, może drogą sprzedaży lub zamiany, w posiadanie świeckich właścicieli. Orzeszków należał niegdyś, jeszcze w XII w., do uposażenia dziekana łęczyckiego, ale już od końca XIV w. był własnością szlachecką i taką też pozostał w wiekach następnych, por. S. Zajczkowski, S. M. Zajczkowski, *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. II (Nacki-Zywoch oraz dodatek i uzupełnienia), Łódź 1970, s. 17.

stały się posiadłościami kolegiackimi we wspomnianym ostatnio wieku. W sumie w grę wchodzić będą 23 punkty osadnicze, jakie w XVI w. znajdowały się na obszarze ówczesnego pow. łęczyckiego. W przeważającej mierze grupowały się one w niezbyt dużej odległości od Tumu — siedziby kolegiaty, a więc poniżej linii utworzonej przez Bzurę i Błota Łęczyckie. Na północ od niej ulokował się jedynie Mazew, zaś w południowej części XVI-wiecznego pow. łęczyckiego, koło Zgierza i Kazimierza, znajdowało się kilka wsi kolegiackich. W zasadzie więc dobra omawianej instytucji kościelnej tworzyły dość zwarty kompleks majątkowy.

Wiadomo, że w rozwoju osadnictwa na danym obszarze poważną rolę odgrywają panujące tam warunki fizjograficzne. Dla czasów dawniejszych duże znaczenie mają tu przede wszystkim sieć wodna, gleby, ukształtowanie pionowe, a także występujące na powierzchni lub blisko pod nią bogactwa naturalne, lasy i klimat². Środowisko geograficzne można poznać dokładnie jedynie dla czasów współczesnych. Jednak historyk winien w miarę możliwości dążyć do zrekonstruowania jego stanu w czasach będących przedmiotem badań. Gleby można odtworzyć w zasadzie na podstawie danych obecnych, podobnie jak ukształtowanie powierzchni. Dzisiejsze warunki hydrograficzne na ogół nie odbiegają od dawniejszych, z tym jednak zastrzeżeniem, iż stan nawodnienia w przeszłości był większy, a także nieraz inny przebieg miały rzeki, co jest wynikiem późniejszych ich regulacji. Najtrudniej jest odtworzyć szatę leśną, ponieważ jej pełny obraz w przeszłości został zafiksowany dopiero na starych mapach. W wypadku interesującego mnie terenu pochodzą one dopiero z końca XVIII w.

Przystępując do omówienia wspomnianych wyżej warunków fizjograficznych (bez klimatu) pragnę zaznaczyć, że zostaną one przedstawione bardzo krótko na podstawie odnośnej literatury przedmiotu³.

² Por. np. Z. Podwińska, *Zmiany form osadnictwa wiejskiego na ziemiach polskich we wcześniejszym średniowieczu. Zreb, wieś, opole*, Warszawa 1971, s. 358; S. M. Zajączkowski, *Studia z dziejów osadnictwa na obszarze Łodzi do końca XVI wieku*, Łódź 1976, s. 21. Pragnę tu zaznaczyć, że w niniejszym artykule nie zajmę się sprawą klimatu ze względu na brak odpowiednich danych źródłowych. Poza tym zgodnie z opinią F. Persowskiego (*Osadnictwo w dorzeczu średniego biegu Sanu. Próba rekonstrukcji krajobrazu z XV wieku*, [w:] *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi*, Lwów 1931, s. 83) uważam, że badając osadnictwo — przede wszystkim mniejszych regionów kraju — sprawę klimatu można pominąć.

³ Literaturę dotyczącą środowiska geograficznego a także i mapy przytoczono w pracy: S. M. Zajączkowski, *Sieć osadnicza i struktura własnościowa osadnictwa dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w początkach XVI w.*, „*Slavia Antiqua*” 1972, t. XIX, s. 22–23, przyp. 8. Z nieuwzględnionych tam prac zasługują po-

Poza tym na końcu nakreślę główne szlaki komunikacyjne, przebiegające przez omawiany teren, które w rozwoju osadnictwa odegrały niepoślednią rolę.

Obszary dawnej prowincji łęczyckiej, gdzie w czasach późniejszych ulokowały się 2 województwa: łęczyckie i sieradzkie, zaliczane są przez badaczy do różnych jednostek geograficznych. J. Kondracki dokonał ich szczegółowego i bardzo drobiazgowego podziału na makroregiony i mezoregiony. Dla historyka, zwłaszcza mediewisty, jest on jednak mało poręczny. Dlatego też przyjmuję dawniejszy podział interesującego mnie obszaru autorstwa J. Dylika, który wyróżnił tu dwie odrębne pod względem krajobrazowym strefy, a mianowicie wyżynną i nizinną. Granica pomiędzy nimi posiada niemal równoleżnikowy przebieg, biegła równolegle do średniej Bzury oraz dolnego Neru. Stanowi ją krawędź Pradoliny Warciańsko-Obrzańskiej (dawniej zwanej też Warszawsko-Berlińską), która na odcinku od Zgierza do Brzezin jest wyraźnie podkreślona ostro opadającym 30-metrowym stokiem wysoczyzny. W zasadzie więc dobra kapituły łęczyckiej znajdowały się w strefie nizinnej, jedynie te, leżące koło Kazimierza i Zgierza w wysoczyznowej. Strefa nizinna jest wyraźnie podzielona na dwie części, północną i południową przez dno Pradoliny, które w średniowieczu pokrywały olbrzymie błota i bagna ciągnące się od ujścia Neru do Warty na zachodzie, aż po okolice Łowicza na wschodzie. Teren ten jest położony nisko, przeciętna wysokość wynosi ok. 100 m n.p.m. niewiele ją przekraczając, a w pewnych miejscach nawet obniżenie jego sięga poniżej tej granicy. Na południe i północ od linii Błot znajdują się nieco wyżej położone obszary. Natomiast okolice Zgierza i Kazimierza w strefie wyżynnej znajdują się na wzniesieniach przekraczających nieraz bardzo znacznie wysokość 200 m n.p.m., bo miejscami sięgających przeszło 280 m. Takie ukształtowanie powierzchni nie stanowiło przeszkody w rozwoju osadnictwa w Łęczyckiem.

Jednym z elementów fizjograficznych odgrywających w dziejach osadnictwa bardzo poważną rolę są gleby⁴. W nauce przyjmuje się, że w ciągu wieków ulegały one zmianom zarówno wskutek działalności

nadto na wyszczególnienie: S. Jewtuchowicz, *Rzeźba okolic Łęczycy*, [w:] *Ziemia łęczycka. Szkice o teraźniejszości i przeszłości*, Łódź 1964; *Województwo łódzkie. Przewodnik*, Warszawa 1973; A. Dylikowa, *Geografia Polski. Kraje geograficzne*, Warszawa 1973; S. Zajączkowski, *O przejściach przez Błota Łęczyckie w średniowieczu*, [w:] *Ziemia i ludzie dawnej Polski. Studia z geografii historycznej*, red. A. Galos i J. Janczak, Wrocław 1976; J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, wyd. IV, Warszawa 1980.

⁴ K. Buczek, *Ziemie polskie przed tysiącem lat (zarys geograficzno-historyczny)*, Wrocław 1960, s. 69.

ludzi, jak też różnych czynników fizjograficznych, choć należy zaznaczyć, iż nie brak też odmiennych zdań w tym względzie⁵. Na obecnym etapie rozwoju badań naukowych nie dysponujemy środkami, które umożliwiłyby badaczowi odtworzenie wspomnianych zmian. Dlatego w zasadzie historyk dziejów osadnictwa zdany jest na oparcie się na mapach gleb współczesnych.

Tereny, na których ulokowały się posiadłości kolegiackie mają na ogół dość dobre gleby. I tak na południe od Błot Łęczyckich, na obszarze między Gnidą a Moszczenicą spotkać można duże skupienie gleb brunatnych, które, jak wiadomo, stanowią dobre grunty do uprawy pszenicy, buraka cukrowego, cebuli i innych ziemioplodów. Ten gatunek gleb można spotkać też w postaci niewielkich wysepek na północny zachód od Łęczycy. Poza tym w interesującej mnie części strefy nizinnej zalegają gleby bielcowe i to raczej lepszych odmian. Natomiast w okolicach Zgierza i Kazimierza spotykamy biellece zarówno lepszych, jak i gorszych gatunków.

Co się tyczy zalesienia, to stan jego można odtworzyć w zasadzie dopiero dzięki mapom z końca XVIII w., przede wszystkim zaś mapie D. Gilly'ego. Niemal bezleśny był odcinek Pradoliny od kolana Gnidy pod Bronnem do ujść Moszczenicy i Ochni do Bzury. Południowa granica bezleśnych obszarów przebiegała od okolic Modlnej przez Ozorków i Parzęczew do doliny Neru pod Poddębicami, a więc niemal po krawędź tzw. dawniej Wyżyny Łódzkiej. Na północ od linii Błot Łęczyckich krajobraz był bardziej urozmaicony, obszary leśne przeplatały się z bezleśnymi, stanowiąc to, co K. Buczek określił jako leśno-pólną formację osadniczo-krajobrazową⁶. Natomiast obszary parafii Mazew były pozbawione lasów. Południowe części przedrozbiorowego pow. łęczyckiego, leżące już w strefie wyżynnej pokrywały lasy, których pozostałości można jeszcze i dzisiaj obserwować. Wśród tych zwartych kompleksów leśnych, we wspomnianej strefie znajdowały się mniejsze otwarte obszary, pokazane przez mapę D. Gilly'ego. Tam skupiało się osadnictwo, widzimy je w dolinie Neru koło Lutomińska i Kazimierza, dolinie Bełdówki — dopływu Neru, a także w okolicach Zgierza.

Kapitałne znaczenie dla rozwoju osadnictwa posiada nawodnienie terenu, na którym ludzie osiedlają się i prowadzą swoją działalność gospodarczą. Wsie kolegiackie nie mogły narzekać na brak wody. Leżały one w dorzeczach Neru i Bzury. Bieg pierwszej rzeki nie uległ w ciągu wieków większym zmianom, które były uchwytne za pomocą źródeł. Natomiast inaczej przedstawia się sprawa z Bzurą. Tu bowiem można

⁵ S. M. Zajączkowski, *Sieć osadnicza...*, s. 23 i tamże przyp. 10.

⁶ Buczek, *op. cit.*, s. 26—27.

stwierdzić dość poważne zmiany położenia jej koryta w okolicach Łęczycy. Wspomniana rzeka, biorąca współcześnie swój początek w pobliżu Zgierza, koło Leśmierza i Mierzyna przybiera kierunek północno-zachodni, a następnie przepłynąwszy pod Dzierzbietowem i terasą łęczycką dokonuje gwałtownego skrętu ku północnemu wschodowi. Na podstawie starych map i planów Łęczycy z przełomu XVIII i XIX w. można zrekonstruować bieg Bzury w tej okolicy, który naturalnie wolno śmiało transponować w czasy bardziej odległe⁷. Obecny swój przebieg wspomniana rzeka zawdzięcza pracom irygacyjnym związanym z rozbudową twierdzy łęczyckiej w początkach XIX w. Zrekonstruowany obraz stosunków hydrograficznych w dolinie Bzury w końcu XVIII w. przedstawiał się następująco. Główne koryto rzeki ciągnęło się od okolic Mierzyna i Leśmierza prawie prosto ku północy, a nie jak dziś ku północnemu zachodowi. Potwierdzają ten stan rzeczy plany i stare mapy. Co się tyczy zachodniej połaci doliny Bzury, którą zalegały wielkie Błota Łęczyckie, to źródła nie zawsze są zgodne ze sobą. Znałe plany pruskiej twierdzy łęczyckiej pokazują odnogę Bzury, która począwszy od Dzierzbietowa płynęła na północ, mniej więcej równolegle od głównego koryta, z którym łączyły ją pomniejsze odgałęzienia przerzynające bagna. Odnoga ta docierała do kępy, na której jeszcze w XIV w. znajdowała się zaginiona potem osada Ostrów, gdzie dzieliła się na dwa ramiona okrążające tę kępę. Koło Waliszewa, późniejszego przedmieścia Łęczycy, oba ramiona łączyły się i płynęły na północ obok wschodnich granic miasta, po czym odchodząc od niego dużym łukiem przez błota i bagna łączyły się z głównym korytem Bzury w miejscu, w którym rzeka ta, po okrążeniu terasy tumskiej, przybierała kierunek północno-wschodni. Do wspomnianej odnogi Bzury wpływał strumień Wróblina, obecnie uchodzący do głównego koryta rzeki pod Dzierzbietowem. Obok Wróbliny do Bzury wpadał drugi strumień wypływający między Skromnicą a Solcą Wielką, który płynąc na północny zachód, skręcał potem na północny wschód, docierając do Bzury po opłynięciu Waliszewa od północy⁸. Poza Nerem i Bzurą znaczenie dla omawianego terenu miały ich dopływy, takie jak Gnida i Bełdówka — uchodzące do pierwszej ze wspomnianych rzek — oraz Moszczenica — do drugiej.

⁷ A. Tomczak, *Stare miasto w Łęczycy*, „Studia Wczesnośredniowiecze” 1955, t. III, s. 281; S. Zajackowski, *O posiadłościach klasztoru trzemeszeńskiego w Łęczycy w XII wieku na tle początków Łęczycy*, „Roczniki Historyczne” 1964, R. XXX, s. 61—68.

⁸ R. Rosin, *Uwagi i materiały do badań nad dziejami osadnictwa w Łęczycy i Sieradzkim (XII—XVI w.)*, „Rocznik Łódzki” 1967, t. XII (XV), s. 318.

Na zakończenie pragnę zaznaczyć, iż omawiany teren miał też bogactwa mineralne. W okolicach istniały pokłady darniowej rudy żelaza, eksploatowane już we wczesnym średniowieczu. Ponadto strefa nizinna posiadała jeszcze solanki — dzięki temu, że w głębi najstarszych perm-skich osadów geologicznych ciągnących się od Tomaszowa Mazowieckiego przez Kłodawę pod Inowrocław i dalej w kierunku zachodnim znajduje się sól. Według J. Samsonowicza w XVIII i XIX w. w Łęczyckiem istniały źródła słone w Łęczycy i Dąbrowicach, w Topoli zaś miały być warzelnie soli już w XIII w.; źródła te ulegały potem wysłodzeniu⁹. W XX w. solanki skupiają się na północ od Parzęczewa w miejscowościach Wielka Wieś, Zelgoszcz, Śliwniki, Solca Mała i Wielka oraz Pełczyska. O przeszłości solanek w tych wsiach (poza Pełczyskami, gdzie warzelnia funkcjonowała w latach 1780—1795) brak jest danych źródłowych. Jedynie na podstawie nazw Solca Wielka i Mała występujących już w 1357 r. wolno sądzić, że tamtejsze źródła słone znane były i eksploatowane od dawnych czasów¹⁰.

Przez teren, na którym leżały wsie kolegiackie przebiegały szlaki handlowe o dużym znaczeniu ogólnopolskim, a nawet międzynarodowym. Poza tym przecinały go drogi lokalne łączące ze sobą poszczególne miasta, miasteczka i wsie. Związek dróg z osadnictwem jest ścisły, a w miarę rozwoju osadnictwa ulega zagęszczeniu sieć drożna¹¹. Z jednej strony powstawanie osad powoduje konieczność istnienia pomiędzy nimi jakiegoś połączenia, z drugiej stare drogi wpływały na pojawienie się przy nich nowych osiedli.

Wspomniane wyżej Błota Łęczyckie stanowiły w średniowieczu trudną do przebycia przeszkodę. Na ich obszarze znajdowało się tylko kilka przejść. Jedno z nich istniało między Łęczycą i Topolą¹².

Już we wczesnym średniowieczu Łęczycą była ważnym węzłem drogowym i znaczenie to utrzymała przez długie stulecia. Przez nią przechodziły różne szlaki. Jeden z nich z Rusi przez Radom i Inowłódz docierał do Łęczycy, gdzie po przekroczeniu Błot dzielił się na dwa ramiona, pierwsze wiodące na Kujawy, drugie przez Koło i Konin do Wielkopolski. Z Łęczycy, a właściwie z Topoli prowadził też szlak

⁹ J. Samsonowicz, *O solankach w Łęczyckiem w związku z budową podłoża czwartorzędu*, „Posiedzenia Naukowe Państwowego Instytutu Geologicznego” 1928, nr 19/20, s. 27—28.

¹⁰ KDW, nr 1354, por. też PKE I, nr 2231; II, nr 5591, 6415.

¹¹ S. Weyman, *Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVIII wieku*, „Przegląd Zachodni” 1953, R. IX, t. II, s. 199 i n.; R. Rosin, *Ziemia wieluńska w XII—XVI w. Studia z dziejów osadnictwa*, Łódź 1961, s. 218.

¹² Odnośnie do dróg por. S. Zajączkowski, *O przejściach...*, *passim* i tamże cytowana literatura.

na północny wschód do Płocka. Przez Łęczycę Kazimierz Wielki wyznaczył w 1344 drogę z Brześcia do Krakowa i na Węgry, zaś w 1349 r. tzw. nową drogę prowadzącą z Torunia do Lwowa przez Inowłódz, Radom i Sandomierz¹³. Do Łęczycy od południa wiódł szlak z ważnego węzła drożnego jakim był Piotrków oraz inny ze wschodu, z Łowicza i Soboty przez Piątek¹⁴. Od południowego zachodu prowadziły tu drogi z Uniejowa przez Wartkowice i z Szadłku przez Poddębice¹⁵. Także przez Zgierz i Kazimierz przechodziły szlaki handlowe łączące wiele odległych od siebie miejscowości.

Po przedstawieniu warunków fizjograficznych i szlaków drożnych należy z kolei przejść do omówienia wsi kolegiackich, które na interesującym mnie terenie były przemieszane ze wsiami królewskimi i szlacheckimi. Jak wspomniałem w grę wchodzi 23 punkty osadnicze. Były to: Ambrożew, Brużyczka Mała, Chrzastówek, Ciosny, Czerchów, Grabiszew, Janków, Karłów, Mazew, Mchowice, Metlew, Mirosławice, Moraków, Nakielnica, Orszewice, Pełczyska, Romartów, Skromnica, Sługi, Solca Mała, Solca Wielka, Sosenka, Zdziechów Stary¹⁶. W XVI w. nie wszystkie należały do kapituły w całości.

¹³ S. Weyman, *Cła i drogi handlowe w Polsce Piastowskiej*, Poznań 1938, s. 101—102; S. Zajączkowski, *O przejściach...*, s. 98.

¹⁴ S. Zajączkowski, *O posiadłościach klasztoru trzemeszeńskiego...*, s. 69; R. Rosin, *Piotrków Trybunalski w średniowieczu*, [w:] *750 lat Piotrkowa Trybunalskiego. Materiały na sesję naukową*, Piotrków Trybunalski 1967, s. 16—17, 19—20.

¹⁵ S. Zajączkowski, *O posiadłościach klasztoru trzemeszeńskiego...*, s. 68; idem; *Polska a Zakon Krzyżacki w ostatnich latach Władysława Łokietka*, Lwów 1929, s. 227—229; J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, Łódź 1953, s. 191, 193 i mapa 5; T. Wąsowiczówna, *Kalisz na tle wczesnośredniowiecznej sieci drogowej*, [w:] *Osiemnaście wieków Kalisza*, t. I, Kalisz 1960, s. 80, 82 i mapa 2.

¹⁶ Ł., t. II, s. 353—355 i P., s. 51 (Pełczyska, Solca Mała, Solca Wielka w par. Solca Wielka); Ł., t. II, s. 359—361 i P., s. 53 (Skromnica w par. Leźnica Wielka); Ł., t. II, s. 363 i P., s. 52 (Janków w par. Leźnica Mała); Ł., t. II, s. 377 i P., s. 52 (Nakielnica w par. Beldów); Ł., t. II, s. 379—380 i P., s. 52 (Mirosławice, Zdziechów Stary w par. Kazimierz); Ł., t. II, s. 386—387 i P., s. 52 (Brużyczka Mała w par. Zgierz); Ł., t. II, s. 412—414 i P., s. 51, 53, 62 (Ciosny, Czerchów, Grabiszew w par. Modlna); Ł., t. II, s. 414—417 i P., s. 51—53 (Ambrożew, Mchowice, Moraków, Orszewice, Sługi, zaginiona Sosenka w par. Góra św. Małgorzaty); Ł., t. II, s. 430—431 i P., s. 53 (Chrzastówek, Karłów zaginiony, Metlew w par. Kościół z Topolą); Ł., t. II, s. 463—464 i P., s. 53 (Mazew par. w miejscu); Ł., t. II, s. 487—488 i P., s. 53 (Romartów w par. Witonin). W swojej pracy: *Sieć osadnicza...*, s. 54 za własność kolegiaty w XVI w. uznałem 18 całych i w części 3 osady, w sumie więc 21 punktów osadniczych. Głębsze wnikięcie w źródła pozwoliło liczbę tę zwiększyć o 2 osady, a mianowicie Brużyczkę Małą i Karłów, które, jak wykażę poniżej, w XVI w. znalazły się w posiadaniu kapituły łączyckiej.

Obecnie zajmę się kwestią ustalenia czasu powstania tych osad. Naturalnie jest rzeczą jasną, że ustalić to będzie można jedynie w przybliżeniu. Powstawanie tych wsi w różnych okresach należy przedstawić zgodnie z periodyzacją dziejów osadnictwa dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej, jaką zaproponował S. Zajączkowski¹⁷. Wyróżnił on 4 okresy tego rozwoju, a mianowicie: 1) od połowy VI w. n.e. do przełomu XI/XII w., 2) do połowy XIII w. (ok. 1250 r.), 3) do dziewiątego dziesiątka lat XIV w. (1384 r., po którym pojawia się nowy typ źródeł dostarczający wiele danych, jakim są księgi sądowe), 4) do początków XVI w. (ok. 1523 r. — data zakończenia spisywania *Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej* przez Jana Łaskiego). Do tego dołączyłem jeszcze piąty okres, bardzo krótki, bo kończący się rokiem 1576, z którego pochodzi rejestr podatkowy woj. łęczyckiego, pozwalający poznać nowe punkty osadnicze, nie uwzględnione przez Łaskiego albo powstałe już po ukończeniu jego dzieła. Później będę się starał, wykorzystując różne dane źródłowe i metody badawcze, stwierdzić, jakie ze wspomnianych punktów osadniczych powstały — przypuszczalnie — w którymś z wyróżnionych okresów.

Jest rzeczą wiadomą, że osadnictwo na obszarze strefy nizinnej ziem łęczyckiej i sieradzkiej, szczególnie w jej centrum posiada starą metrykę historyczną. Stosunkowo też wcześniej wiele leżących tu osad zostało zanotowanych w źródłach pisanych, niektóre nawet w XII w. Należy więc w tym momencie sprawdzić, kiedy poszczególne wsie kolejgiackie zostały wspomniane po raz pierwszy w owych źródłach. Stwierdzić tu wypadnie, że pojawiają się one późno. Nie notują ich źródła pochodzące z I i II okresu rozwoju osadnictwa. Pierwsze wiadomości o nich pochodzą dopiero z XIV w. (III okres). W 1343 zostały wymienione Mirosławice, w 1363 r. Orszewice, w 1357 r. Chrzastówek, Czerchów, Grabiszew, Janków, Mazew, Mchowice, Moraków, Solca Mała, Solca Wielka, Sosenka, Zdziechów Stary, zaś w 1367 r. Sługi¹⁸. Pozostałe osady pojawiają się w IV okresie: Ambrożew 1389 r., Brużyczka Mała 1511—1523 r., Ciosny 1392 r., Karłów 1391 r., Metlew 1392 r., Nakielnica 1507 r., Pełczyska 1439—1440 r., Romartów 1399 r., Skromnica

¹⁷ S. Zajączkowski, *Uwagi nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej (do przełomu XI i XII w.)*, „Rocznik Łódzki” 1964, t. IX (XII), s. 165—169; idem, *Studia nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w XII—XIV w. Uwagi i spostrzeżenia*, „Studia z Dziejów Osadnictwa” 1966, t. IV, s. 5, por. też S. M. Zajączkowski, *Studia z dziejów osadnictwa...*, s. 18.

¹⁸ KDM, nr 672; KDP II, nr 308; KDW, nr 1354; J. K. Mętlewicz, *Wiadomość historyczna o archikolegiacie łęczyckiej*, „Pamiętnik Religijno-Moralny, czasopismo ku zbudowaniu i pożytkowi tak duchownych jako i świeckich osób” 1849, t. XVII, s. 25.

1414 r.¹⁹ Wynika z tego, iż wsie, które w XVI w. znajdowały się w całości lub częściowo w posiadaniu kapituły łęczyckiej, w źródłach pisanych pojawiają się dość późno, bo dopiero w III i IV okresie. W następnych, ostatnich, nie został zanotowany żaden nowy punkt osadniczy.

Na podstawie przedstawionej powyżej chronologii występowania w źródłach nazw wsi kapitulnych można by sądzić, iż nie posiadają one starej metryki historycznej. Z góry jednak należy zaznaczyć, iż przyjęcie takiej hipotezy, przynajmniej w stosunku do większości badanych punktów osadniczych, nie będzie słuszne. Wiadomo bowiem, że jedynie w wypadku lokacji jakiejś osady „in cruda radice” można ustalić mniej więcej dokładnie czas jej powstania. Natomiast na ogół pierwsza wzmianka o pewnym punkcie osadniczym świadczy jedynie o tym, że od tego momentu rozpoczyna on swój źródłowo poświadczony żywot i stanowić może punkt wyjścia dla dalszych rozważań, celem których będzie maksymalne odsunięcie wstecz jego metryki²⁰. Chcąc tego dokonać, badacz musi wziąć pod uwagę różnego rodzaju wiadomości, które są ustalone na podstawie badań archeologicznych, źródeł pisanych, toponomastyki, wstecznego wnioskowania, uwzględniając przy tym takie dane, jak kształty osiedli, przynależność dziesięcinna itp.²¹

Obecnie należy przejść do omówienia osad będących w XVI w. własnością kapituły łęczyckiej, co umożliwi cofnięcie wstecz, poza datę pierwszego zapisu, ich metryki. Otrzymane wyniki będą naturalnie miały charakter hipotetyczny, ale zapewne dość zbliżony do rzeczywistego stanu rzeczy. Zaznaczyć tu jeszcze pragnę, iż poprzednie stosunki własnościowe, lokacje na prawie niemieckim, ufolwarczenie wsi kolegiackich, ich wielkość, pewne dane dotyczące życia gospodarczego, przynależność kościelna będą omówione w toku dalszych wywodów.

Ambrożew. Pierwsza wiadomość o tej osadzie pochodzi z 1389 r., kiedy to w sporze niejakiego Grzymka z Jaczkonem z Astachowic jako

¹⁹ PKŁ I, nr 1453; Ł., t. II, s. 386—387, 389; PKŁ II, nr 4319; *ibidem*, I, nr 1973; *ibidem*, II, nr 4067; MRPS IV/2, nr 8509; RKŁ III, f. 58; PKŁ II, nr 6107; RKŁ, f. 70.

²⁰ S. Zajączkowski, *Sprawa pierwszego zapisu w świetle badań nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej*, „Rocznik Łódzki” 1963, t. VII (X), s. 103—105.

²¹ *Ibidem*, s. 109—110, 118. Co się tyczy kształtów wsi to w poniższych wywodach zostaną one ustalone na podstawie nie opublikowanej rozprawy doktorskiej S. Wojtkowiaka, *Badania nad kształtami osiedli wiejskich ziemi łęczyckiej w średniowieczu*, obronionej w 1962 r., której maszynopis znajduje się w BUŁ, a także w zbiorach Zakładu Historii Polski średniowiecznej IH UŁ i u autora niniejszego artykułu. Fragment tej dysertacji został ogłoszony drukiem, por. S. Wojtkowiak, *W sprawie występowania owalnic w ziemi łęczyckiej w średniowieczu*, „Rocznik Łódzki” 1966, t. XI (XIV), s. 221—237.

świadek wystąpił Recsław z Ambrożewa²². Omawiana osada była lokowana na prawie niemieckim, jak należy sądzić na podstawie sprzedaży jej sołectwa w 1397 r.²³ Pewne dane źródłowe pozwalają przesunąć metrykę wsi znacznie wstecz. S. Wojtkowiak zaliczył wspomnianą osadę do owalnic o pełnej zabudowie, a więc do grupy należącej „do najstarszych typów osiedli na obszarze ziemi łęczyckiej”²⁴. Zdaniem S. Zajączkowskiego należała ona przypuszczalnie do wsi dziesięcinnych kolegiaty łęczyckiej w drugiej połowie XII stulecia²⁵. Na podstawie powyższych danych wolno sądzić, iż Ambrożew istniał już w XI w., a więc powstał w I okresie rozwoju osadnictwa.

Brużyczka Mała. Po raz pierwszy wymienia ją J. Łaski w swym *Liber beneficiorum*, pochodzącym, jak wiadomo, z lat 1511—1523 pisząc, iż „Bruzyca minor [...] divisa est ex antiquo in duas partes”, a mianowicie szlachecką i duchowną²⁶. Zwrot *ex antiquo* nie określa dokładnie czasu, wolno jednak mniemać, że na pewno można odnieść go do XV stulecia. Obok Brużyczki znana była w XIV w. Bruzyca leżąca w pobliżu Zgierza, zaliczona przez S. Zajączkowskiego do wsi dziesięcinnych kolegiaty łęczyckiej w XII w.²⁷ Wojtkowiak na podstawie przebadanych map określa Brużyczkę Małą jako ulicówkę o niepełnej zabudowie, pierwotnie może jednak pełnej; ten typ osad powstawał w różnych okresach historii, niektóre w czasach wczesnofeudalnych, dość intensywnie w wiekach X—XIII, z tym że te o niepełnej zabudowie są na ogół młodszego pochodzenia²⁸. Ze względu na to, że macierzystą osadą była Bruzyca, istniejąca przypuszczalnie już w XII w., przyjąć trzeba, iż wskutek jej rozrostu, a prawdopodobnie i różnych podziałów, doszło do wyodrębnienia się powstałej na jej gruntach Brużyczki. Kiedy to nastąpiło i od jakiego czasu omawiana wieś zaczęła rozwijać się jako odrębny punkt osadniczy nie jest wiadome. Sądzić wolno, iż miało to miejsce w XV w., a więc powstanie Brużyczki umiejscowiłbym w IV okresie rozwoju osadnictwa.

Chrzastówek. Wzmiankowany jest po raz pierwszy w 1357 r. w wielkim przywileju Kazimierza Wielkiego dla arcybiskupstwa, a w 1374 r.

²² PKŁ I, nr 1453.

²³ RKŁ, f. 58—59.

²⁴ Wojtkowiak, *W sprawie...*, s. 233, 236.

²⁵ S. Zajączkowski, *Początki kolegiaty łęczyckiej. Przyczynek do dziejów osadnictwa ziemi łęczyckiej*, „Roczniki Historyczne” 1958, R. XXIV, s. 173.

²⁶ Ł., t. II, s. 386—387.

²⁷ S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *op. cit.*, cz. I (Abramowice—Mzurki), Łódź 1966, s. 29; S. Zajączkowski, *Początki...*, s. 173.

²⁸ Wojtkowiak, *Badania...*, s. 155, 539.

został lokowany na prawie niemieckim²⁹. Wojtkowiak zalicza go do ówalnic, S. Zajączkowski do wsi dziesięcinnych kolegiaty w XII w., zaś w stuleciu poprzednim do dóbr opactwa łęczyckiego³⁰. Biorąc powyższe dane pod uwagę Chrzastówek uważam za starą wieś, powstałą w I okresie, najprawdopodobniej przed 1000 r.

Ciosny. W 1392 r. w księgach sądowych łęczyckich pojawia się Bolesta piszący się „de Czosni”³¹. Ze względu na swój kształt omawiana wieś jest ulicówką³². Opierając się na tych danych dość trudno jest określić chronologię jej powstania. Hipotetycznie można uznać, iż założono ją w III okresie; może w drugiej połowie XIII w.

Czerchów. W 1357 r. Kazimierz Wielki stwierdził, że połowa tego osiedla była własnością arcybiskupią³³. Jednak badacz posiada różne dane umożliwiające znaczne przesunięcie wstecz początków tej osady. Na jej terenie znajduje się spore grodzisko pierścieniowate z dużym podgrodzem, datowane na koniec IX — początek XII w.³⁴ Jak stwierdził K. Potkański już w XI w. Czerchów należał do opactwa benedyktynów, na gruzach którego w następnym stuleciu została wzniesiona kolegiata³⁵.

²⁹ KDW, nr 1354; RKL, I, 57. Odnośnie do tej wsi por. S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *op. cit.*, cz. I, s. 49—51 — uwagi.

³⁰ Wojtkowiak, *Badania...*, s. 168; S. Zajączkowski, *Początki...*, s. 173; idem, *Opactwo „na łęczyckim grodzie” i jego uposażenie. Przyczynek do dziejów osadnictwa dawnej ziemi łęczyckiej w XI w.*, „Rocznik Łódzki” 1958, t. I (IV), s. 298; H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. VI, cz. 1, Warszawa 1985, s. 321 sądzi, że opactwo łęczyckie powstało za rządów Bolesława Śmiałego. Literatura dawniejsza upatrywała jego początków w czasach wcześniejszych, bo odnosiła je do rządów Bolesława Chrobrego. Inicjatywę jego założenia przypisywano św. Wojciechowi. Sądzono, że uległo ono zniszczeniu w wyniku zaburzeń lat 1037—1038 i jego renowacja nastąpiła dopiero w okresie panowania Bolesława Śmiałego, por. S. M. Zajączkowski, *Zarys dziejów klucza piątkowskiego i tenuty zduńskiej arcybiskupa gnieźnieńskiego (do lat siedemdziesiątych XVI wieku)*, „Acta Universitatis Lodzensis” 1987, Folia historica 29, *passim*, a zwłaszcza s. 24 i tamże przyp. 11, gdzie podana jest starsza literatura na ten temat, wśród której na wyróżnienie zasługuje rozprawa: A. Nadolski, A. Abramowicz, T. Poklewski, A. Kąsinowski, *Łęczyckie opactwo Panny Marii w świetle badań z lat 1954—56*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi” 1960, Seria archeologiczna nr 4.

³¹ PKŁ II, nr 4319

³² Wojtkowiak, *Badania...*, s. 169.

³³ KDW, nr 1354.

³⁴ Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne...*, s. 35—43; eadem, *Grody Polski środkowej w organizacji państwowej*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi” 1971, Seria archeologiczna nr 18, s. 50, 54—55 i mapy 2 i 3.

³⁵ K. Potkański, *Opactwo na łęczyckim grodzie*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny” 1902, t. XVIII, ogólnego zbioru, t. XLIII, s. 90—91, 93.

Pogląd ten podzielił S. Zajączkowski uważając, że w XII w. Czerchów był wsią dziesięcinną wspomnianej ostatnio instytucji kościelnej³⁶. Wreszcie Wojtkowiak zaliczył go do owalnic o pełnej zabudowie³⁷. Na podstawie przytoczonych powyżej danych stwierdzam z całą pewnością, że Czerchów jest bardzo starą osadą, początkami swymi sięgającą jeszcze I tysiąclecia n.e., a więc powstała w I okresie.

Grabiszew. W 1357 r. został on wymieniony po raz pierwszy jako własność arcybiskupstwa³⁸. Wojtkowiak określił go jako łańcuchówkę lub ulicówkę jednoszeregową, stwierdzając równocześnie, że ustalenie chronologii tych typów jest bardzo trudne³⁹. S. Zajączkowski uważał jednak, że Grabiszew już w XI w. mógł być własnością opactwa łęczyckiego⁴⁰. Dlatego też przyjmuję, że omawiana wieś powstała w I okresie, przypuszczalnie przed 1000 r.

Janków. Jak i poprzednia osada wspomniany został w przywileju Kazimierza Wielkiego z 1357 r.⁴¹ W XI w. wchodził przypuszczalnie w skład uposażenia opactwa łęczyckiego, zaś w XII w. był najprawdopodobniej wsią dziesięcinną kolegiaty i należał do grupy ulicówek, które jak wspomniałem, pojawiły się zarówno w okresie wczesnofeudalnym jak i rozbiecia dzielnicowego⁴². Uważam, że początki Jankowa należy odnieść do okresu I i to jeszcze do I tysiąclecia n.e.

Karłów zaginiony. Po raz pierwszy występuje w źródłach pisanych w 1391 r.⁴³ Ze względu na to, że osada ta już w XVI w. była opustoszała, o czym pisze J. Łaski i określenie jej w czasach późniejszych jako *deserta*, Karłów nie figuruje na mapach oraz planach i dlatego nie można określić jego kształtu⁴⁴. Początki tej osady odnoszę hipotetycznie do III okresu.

³⁶ S. Zajączkowski, *Opactwo...*, s. 292, 298; idem, *Początki...*, s. 173. Ustalenia Potkańskiego zostały przyjęte też przez J. Wareżaka, *Rozwój uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w średniowieczu z uwzględnieniem stosunków gospodarczych w XIV—XV w.*, Lwów 1929, s. 13.

³⁷ Wojtkowiak, *W sprawie...*, s. 236.

³⁸ KDW, nr 1354.

³⁹ Wojtkowiak, *Badania...*, s. 199, 541.

⁴⁰ S. Zajączkowski, *Opactwo...*, s. 298.

⁴¹ KDW, nr 1354. Odnośnie do lokalizacji por. S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *op. cit.*, cz. I, s. 112 — uwagi.

⁴² S. Zajączkowski, *Opactwo...*, s. 298; idem, *Początki...*, s. 174; Wojtkowiak, *Badania...*, s. 205, 539.

⁴³ PKŁ I, nr 1973.

⁴⁴ Ł., t. II, s. 432; A. Tomczak, [rec.] S. Zajączkowski, „Opactwo na łęczyckim grodzie i jego uposażenie”; S. Zajączkowski, *Początki kolegiaty łęczyckiej*, „Studia i Materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1961, t. VI, z. 2 [za rok 1960], s. 441—442, przyp. 2; S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *op. cit.*, cz. I, s. 123 — uwagi ad Karłów.

Mazew. W 1357 r. wymieniono żreb leżący między Miłonicami a Liczkami, który K. Potkański i J. Warężak identyfikowali z Mazewem⁴⁵. Zdaniem Wojtkowiaka jest on owalnicą⁴⁶. Ta ostatnia wiadomość zdaje się sugerować, że jest to osada stara, natomiast wzmianka o żrebiu, który wspomniani wyżej uczeni uznali za Mazew może temu przeczyć. Wolno bowiem wiadomość z 1357 r. interpretować inaczej niż to czynili Potkański i Warężak. Chodzi tu mianowicie o to, że na obszarze tego żrebia mógł powstać Mazew, ale dopiero po 1357 r., a przed 1385 r., kiedy to pojawia się w księgach sądowych piszący się z tej osady kmieć⁴⁷. Wspomnieć tu jeszcze wypadnie, iż wydawca dzieła Łaskiego, powołując się na akta kapituły gnieźnieńskiej, uznał, że w połowie XIV w. Jarosław Skotnicki wcielił omawianą osadę do prałatury kustodii łączyckiej. Już wtedy miał istnieć tu kościół parafialny⁴⁸. Wydaje się, iż mimo zasygnalizowanej powyżej odmiennej interpretacji wiadomości z 1357 r. wolno jednak uznać, iż w połowie XIV w. Mazew już rzeczywiście istniał, a biorąc pod uwagę jego kształt świadczący o starym pochodzeniu przesunąć jego początki, choć z pewnym wahaniem do I okresu.

Mchowice. Wieś ta, występująca w źródłach w 1357 r., zaliczana jest do wielodrożnic zwartych mających bardzo starą metrykę historyczną⁴⁹. Osada należała do wsi składających już w XII w. dziesięcinę kolegiacie, stanowiąc najprawdopodobniej także wcześniej własność opactwa łączyckiego⁵⁰. Ze względu na powyższe dane sędzę, że Mchowice powstały w I okresie, przypuszczalnie jeszcze w I tysiącleciu n.e.

Metlew. Występuje on po raz pierwszy w 1392 r.⁵¹ Jest ulicówką, a w XII w. płacił dziesięcinę kolegiacie łączyckiej⁵². Na tej podstawie wolno mniemać, że powstał w I okresie.

Mirosławice. Osadę tę wymieniają dokumenty z lat 1343 i 1357, zaś w 1386 r. dokonano sprzedaży jej sołectwa⁵³. Zaliczane są do grupy owalnic, w XI w. wchodziły w skład hipotetycznego uposażenia opactwa łączyckiego, zaś w stuleciu następnym uiszczaly dziesięcinę kolegiacie⁵⁴.

⁴⁵ KDW, nr 1354; Potkański, *op. cit.*, s. 92; Warężak, *op. cit.*, s. 51; S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *op. cit.*, cz. I, s. 196 — uwagi ad Mazew.

⁴⁶ Wojtkowiak, *W sprawie...*, s. 236.

⁴⁷ PKŁ I, nr 10.

⁴⁸ Ł., t. II, s. 463 przypis, por. też Potkański, *op. cit.*, s. 105.

⁴⁹ KDW, nr 1354, Wojtkowiak, *Badania...*, s. 262, 528—529.

⁵⁰ S. Zajączkowski, *Początki...*, s. 174; idem, *Opactwo...*, s. 298.

⁵¹ PKŁ II, nr 4067.

⁵² S. Zajączkowski, *Początki...*, s. 174; Wojtkowiak, *Badania...*, s. 263.

⁵³ KDM, nr 672; KDW, nr 1354; AGAD d.p. nr 2083.

⁵⁴ Wojtkowiak, *W sprawie...*, s. 236; S. Zajączkowski, *Opactwo...*, s. 298; idem, *Początki...*, s. 174.

Początków Mirosławic należy zatem doszukiwać się w I okresie i to najprawdopodobniej przed 1000 r.

Moraków. Ten punkt osadniczy zaliczony do grupy ulicówek został zanotowany w źródłach pisanych w 1357 r., ale według wszelkich danych należał do opactwa łączyckiego w XI w., a w XII w. dziesięcinę stąd otrzymywała kolegiata⁵⁵. Opierając się na tych danych uważam, że powstał on w I okresie, przypuszczalnie jeszcze w I tysiącleciu n.e.

Nakielnica. Osada ta pojawia się w źródłach dopiero w 1507 r., zaś przez Wojtkowiaka jest określona jako ulicówka o niepełnej zabudowie⁵⁶. Zdaniem tego badacza ów typ osiedli jest wyraźnie młodszy od ulicówek o pełnej zabudowie. Biorąc zatem pod uwagę jego ustalenia, jak też okoliczność, że o Nakielnicy nie wzmiankują żadne źródła wcześniejsze, datuję jej początki najprawdopodobniej na IV okres.

Orszewice. W 1363 r., z którego pochodzi pierwsza wzmianka, Orszewice nabył Maciej, kanonik łączycki i jego brat Andrzej od niejakej Aglety i jej małżonka, dziedzica Parzyc⁵⁷. S. Zajączkowski zalicza tę wieś do grupy osad składających w drugiej połowie XII w. dziesięcinę kolegiacie łączyckiej, zaś Wojtkowiak określa ją jako ulicówkę o niepełnej zabudowie⁵⁸. Na podstawie powyższych danych dość trudno jest zaprezentować dokładniejszą chronologię powstania tej osady. Ze względu na przynależność dziesięcinną, zaliczyć ją wolno do I okresu; powstała jednak przypuszczalnie w XI lub w początkach następnego stulecia.

Pelczyska. Wieś ta pojawia się w rachunkach kapituły łączyckiej dopiero w latach 1439—1440⁵⁹. Zdaniem S. Zajączkowskiego istniała najprawdopodobniej w XI w., będąc wtedy własnością opactwa łączyckiego, zaś w XII w. składała dziesięcinę kolegiacie. Wojtkowiak określa ją jako ulicówkę o niepełnej zabudowie⁶⁰. Kształt nie świadczy więc o zbyt starej metryce. Mimo to, biorąc pod uwagę ustalenia S. Zajączkowskiego, trzeba sądzić, iż początkami swymi Pelczyska sięgają I okresu i to czasów przed 1000 r.

Romartów. W 1399 r. z osady tej pisał się kmieć Marcin⁶¹. Należała ona do grupy wsi dziesięcinnych kolegiaty łączyckiej w XII w.

⁵⁵ Wojtkowiak, *Badania...*, s. 269; KDW, nr 1354; S. Zajączkowski, *Opactwo...*, s. 298; idem, *Początki...*, s. 174.

⁵⁶ MRPS IV/2, nr 8509; Wojtkowiak, *Badania...*, s. 272, 539.

⁵⁷ KDP, t. II, nr 308.

⁵⁸ S. Zajączkowski, *Początki...*, s. 174; Wojtkowiak, *Badania...*, s. 284.

⁵⁹ RKE III, f. 58.

⁶⁰ S. Zajączkowski, *Opactwo...*, s. 298; idem, *Początki...*, s. 174; Wojtkowiak, *Badania...*, s. 291.

⁶¹ PKŁ II, nr 6107, 6125.

I jest owalnicą⁶². Biorąc to pod uwagę sędzę, że powstania Romartowa można się doszukiwać w I okresie.

Skromnica. Występuje w źródłach dopiero w 1414 r., ale w XI w. należała najprawdopodobniej do opactwa łączyckiego, w stuleciu zaś następnym płaciła dziesięcinę kolegiacie; ze względu na kształt zaliczana jest do owalnic⁶³. Nic zatem nie stoi na przeszkodzie, aby powstanie omawianego punktu osadniczego odnieść do I okresu i to jeszcze przed 1000 r.

Sługi. Wymienia je w swojej pracy J. K. Mętlewicz pod 1367 r. powołując się na odnośny dokument⁶⁴. Jak i poprzednia wieś Sługi płaciły w XII w. dziesięcinę kolegiacie, ze względu zaś na kształt zaliczane są do ulicówek⁶⁵. Dlatego też początki omawianej osady odnoszę do I okresu.

Solca Mała. Wzmiankowana jest w cytowanym wielokrotnie dokumencie Kazimierza Wielkiego z 1357 r.⁶⁶ Jest ulicówką, wchodziła w skład uposażenia opactwa łączyckiego i płaciła w XII w. dziesięcinę kolegiacie⁶⁷. Na jej terenie znajdowały się solanki, o czym świadczy nazwa, eksploatowane zapewne już w dawnych czasach. Obok omawianej wsi istnieje Solca Wielka, która jak wolno sądzić, była prawdopodobnie pierwotnie jej wsią macierzystą. Solca Mała jednak, jak świadczą powyższe dane, istniała już przypuszczalnie w XI w. Wolno sądzić, że wyodrębniła się ona z Wielkiej jako odrębny punkt osadniczy jeszcze w I okresie, może nawet przed 1000 r.

Solca Wielka. Pierwsza wzmianka o niej dochowała się z 1357 r., zaś w 1404 r. lokowano ją na prawie niemieckim⁶⁸. Wojtkowiak określa ją jako owalnicę, w XI w. należała do hipotetycznych posiadłości opactwa łączyckiego⁶⁹. Jak wspomniałem wyżej, jeszcze w okresie I wyodrębniła się z niej Solca Mała. Mając na względzie dotychczasowe ustalenia, powstanie Solcy Wielkiej odnoszę do I okresu, a egzy-

⁶² S. Zajączkowski, *Początki...*, s. 174; Wojtkowiak, *W sprawie...*, s. 236.

⁶³ RKL, f. 70; S. Zajączkowski, *Opactwo...*, s. 298; idem, *Początki...*, s. 175; Wojtkowiak, *W sprawie...*, s. 236.

⁶⁴ Mętlewicz, *op. cit.*, s. 25.

⁶⁵ S. Zajączkowski, *Początki...*, s. 175; Wojtkowiak, *Badania...*, s. 331.

⁶⁶ KDW, nr 1354.

⁶⁷ Wojtkowiak, *Badania...*, s. 336; S. Zajączkowski, *Opactwo...*, s. 298; idem, *Początki...*, s. 175.

⁶⁸ KDW, nr 1354; VG, s. 212, por. S. M. Zajączkowski, *O lokacjach wsi na prawie niemieckim w Łęczyckiem i Sieradzkim od końca XIV do początków XVI wieku*, Łódź 1974, s. 31.

⁶⁹ Wojtkowiak, *W sprawie...*, s. 236; S. Zajączkowski, *Opactwo...*, s. 298.

stencję jej co najmniej w X w. (o ile nie wcześniej) należy uznać za bardzo prawdopodobną.

Sosenka zaginiona. Wspomniana jest w 1357 r., pisze o niej jeszcze Łaski, natomiast została pominięta w rejestrach poborowych z 1576 r., wobec czego wolno sądzić, iż w ciągu XVI w. opustoszała i zaginęła⁷⁰. Z tego powodu nie jest ona uwzględniana na żadnej z późniejszych map. Natomiast przez S. Zajączkowskiego jest uważana za należącą w XI w. do składu przypuszczalnego majątkowego kompleksu opactwa łączyckiego, a w XII w. uiszczala dziesięcinę kolegiacie⁷¹. Nic zatem nie stoi na przeszkodzie, aby uznać Sosenkę za stary punkt osadniczy, wywodzący się z I okresu, zapewne powstały przed 1000 r.

Zdziechów Stary. Najstarsza pisana wiadomość o tej wsi zachowała się z 1357 r.⁷² Wszelkie dane wskazują na to, że mamy do czynienia ze starą osadą z I okresu. Jest ona owalnicą, domniemaną własnością opactwa łączyckiego i w XII w. płaciła dziesięcinę kolegiacie⁷³. Początki Zdziechowa Starego należy odnieść do I tysiąclecia n.e.

Przeprowadzona powyżej analiza różnego rodzaju danych pośrednich pozwala na poczynienie korekty odnośnie do metryki historycznej omówionych punktów osadniczych, pozwalając cofnąć ją nieraz bardzo znacznie wstecz. Z góry trzeba zaznaczyć, iż ustalone wyniki mają charakter hipotetyczny, jednak, jak się wydaje, posiadający duży stopień prawdopodobieństwa. Jak wynika z dat dotyczących pierwszych zapisów odnośnie osady pojawiają się, co już zaznaczyłem, dopiero w III i IV okresie rozwoju osadnictwa dawnych ziem łączyckiej i sieradzkiej i to począwszy od końca pierwszej połowy XIV w. Natomiast dokonana analiza zmienia diametralnie ustalony dotychczas stan rzeczy. Przeważającą bowiem liczbę omawianych osad zaliczam obecnie do okresu I. Jest ich 19 (Ambrożew, Chrzastówek, Czerchów, Grabiszew, Janków, Mazew, Mchowice, Metlew, Mirosławice, Moraków, Orszewice, Pełczyska, Romartów, Skromnica, Sługi, Solca Mała, Solca Wielka, Sosenka, Zdziechów Stary), a ponadto — co wypadnie jeszcze raz podkreślić — uważam, iż 13 z nich powstało na pewno, względnie z dużą dozą prawdopodobieństwa przed 1000 r., w początkowym okresie istnienia naszego państwa lub nawet w czasach ple-

⁷⁰ KDW, nr 1354; Ł., t. II, s. 417.

⁷¹ S. Zajączkowski, *Opactwo...*, s. 298; idem, *Początki...*, s. 175.

⁷² KDW, nr 1354.

⁷³ Wojtkowiak, *W sprawie...*, s. 236; S. Zajączkowski, *Opactwo...*, s. 298; idem, *Początki...*, s. 175.

miennych (Chrzastówek, Czerchów, Grabiszew, Janków, Mchowice, Mirosławice, Moraków, Pełczyska, Skromnica, Solca Mała, Solca Wielka, Sosenka, Zdziechów Stary). Nawiasem zauważę, że jest rzeczą wielce prawdopodobną, iż niektóre z nich mogą nawet stanowić kontynuację osadnictwa z epok jeszcze dawniejszych. Powyższa analiza nie pozwoliła odnieść początków którejs z interesujących mnie osad do okresu II. Natomiast na jej podstawie „przydzieliłem” do okresu III 2 miejscowości (Ciosny, Karłów) a do IV także 2 (Brużyczka Mała, Nakielnica).

Na podstawie omówionych powyżej danych należy zatem stwierdzić, że wsie należące w XVI w. do kolegiaty łączyckiej (w całości lub w części) trzeba w większości zaliczyć do bardzo starych punktów osadniczych dawnej prowincji łączyckiej. Potwierdza to znaną w nauce okoliczność, że najdawniejsze, pochodzące z X—XII w. fundacje kościelne powstawały na obszarach już od dłuższego czasu zasiedlonych i dobrze zagospodarowanych, otrzymując tam swoje uposażenie najpierw w dziesięcinach, potem zaś i w ziemi.

Obecnie warto pokrótce prześledzić losy poszczególnych osad, nim w XVI w (lub wcześniej) znalazły się w rękach kolegiaty. Poważna część z nich, jak to wynika z dotychczasowych ustaleń, stanowiła przypuszczalnie od dawna własność duchowną. Z góry trzeba podkreślić, iż tego rodzaju punkty osadnicze niegdyś wchodziły w skład majątności należących do księcia, a więc należy je uznać za *sui generis* własność „państwową”.

Jednym z najstarszych opactw benedyktyńskich, jakie powstały w XI w. w Polsce było opactwo N.M.P. na „grodzie łączyckim”, wzmiankowane w bulli z 1136 r.⁷⁴ Wylicza ona posiadłości arcybiskupstwa, w skład których weszło m. in. wspomniane opactwo „cum centum servis et villis eorum” wraz z 4 jeziorami i 2 winnicami. Rekonstrukcję uposażenia tego opactwa dał w swojej znakomitej pracy K. Potkański, a uzupełnił i zmodyfikował nieco jego poglądy S. Zajączkowski. Konwent benedyktyński osadzony w Tumie z biegiem czasu przestał egzystować. Nie jest wykluczone, iż jak sądził S. Zakrzewski, przeniesiono go do Mogilna⁷⁵. Budynki klasztorne, opuszczone przez konwent, z uposażeniem otrzymało arcybiskupstwo, praw-

⁷⁴ O. Łaszczyńska, *Bulla gnieźnieńska z r. 1136. Najstarsze papieskie bulle protekcyjne dla biskupstw polskich*, cz. I, Poznań 1947, s. 15.

⁷⁵ S. Zakrzewski, *Opactwo benedyktyńskie śś. Bonifacego i Aleksego na Awentynie w latach 977—1085*, „Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny” 1903, t. XLV, s. 110.

dopodobnie w 1097 r. przy okazji konsekracji katedry gnieźnieńskiej⁷⁶.

Działalność wspomnianego opactwa mieściła się zatem w całości w XI w. Do tego też czasu należy odnieść jego uposażenie. W wyniku dokładnej analizy materiału źródłowego, stosując metodę wnioskowania wstecznego S. Zajączkowski dokonał ostatecznej próby odtworzenia domniemanego uposażenia opactwa, jakie dostało ono od panującego, może już przy fundacji w czasach Bolesława Chrobrego, a raczej Śmiałego.

Uczony ten wymienił 40 punktów osadniczych, ale ze wspomnianych osiedli interesują mnie tylko te, które w XVI w. znalazły się w rękach kolegiaty łęczyckiej. Były to: Chrząstówek, połowa Czerchowa, Grabiszew, Janków, Mchowice, Mirosławice, Moraków, Pełczyska, Skromnica, Solca Mała, Solca Wielka, Sosenka, Zdziechów Stary. W sumie do opactwa należało 13 osad, w tym jedna niecała, będąc potem własnością arcybiskupstwa, co odnośnie do prawie wszystkich poświadcza wielokrotnie powoływany dokument Kazimierza Wielkiego z 1357 r. Ponadto w rękach tej ostatniej instytucji kościelnej znalazł się w tym roku i Mazew, jeśli, co jest bardzo prawdopodobne, uznamy wzmiankowany wówczas *sors* za tę osadę. W 1357 r. nie były wymienione jedynie Pełczyska i Skromnica. Co się tyczy Pełczysk, to źródła średniowieczne nie dostarczają prawie żadnych wiadomości na ich temat. Dość późna wzmianka w rachunkach kapituły łęczyckiej z lat 1439—1440 wspomina, że ta instytucja otrzymała od Wawrzyńca Kyczkona z Pełczysk 4 grzywny dochodu⁷⁷. Ów Wawrzyniec był zapewne członkiem kapituły, może dziekanem, ponieważ w 1576 r. omawiana osada należała właśnie do tego prałata⁷⁸. S. Zajączkowski uznał, iż wieś ta w posiadanie kolegiaty przeszła w końcu XII w., a otrzymała ją ona z rąk arcybiskupstwa, które po likwidacji opactwa objęło ją w swoje władanie⁷⁹. Skromnica, jak to już zostało wspomniane, pojawia się w źródłach dopiero w 1414 r.; dziesięcinę z niej pobierał wówczas scholastyk⁸⁰. K. Potkański i idący za nim S. Zajączkowski uważali, że omawiana osada należała do pierwotnego uposażenia kapituły łęczyckiej w XII w.⁸¹, co potwierdza nie wymienienie jej w składzie dóbr

⁷⁶ S. Zajączkowski, *Opactwo...*, s. 286—287. O opactwie por. również Łowmiański, *op. cit.*, t. VI, cz. I, s. 320—324. Uczony ten sądził też (s. 321), iż dobra benedyktynów łęczyckich znane z bulli z 1136 r. pochodziły z nadania Bolesława Śmiałego.

⁷⁷ RKŁ III, f. 58.

⁷⁸ P., s. 51.

⁷⁹ S. Zajączkowski, *Opactwo...*, s. 297; por. też Potkański, *op. cit.*, s. 108.

⁸⁰ *Sl. CL*, nr 8, s. 534.

⁸¹ Potkański, *op. cit.*, s. 108; S. Zajączkowski, *Opactwo...*, s. 296.

arcybiskupich w 1357 r. Wynika z tego, że któryś z arcybiskupów wcześniej darował ją wspomnianej kapitule, w rękach której pozostawała ona nieprzerwanie aż do końca jej istnienia, co poświadczają dane z lat 1453 (w przekazie z 1467 r.), 1511—1523, 1563, 1576 i 1789⁸². Na tym tle dziwnie wygląda wiadomość podana w wizytacji dóbr arcybiskupich z lat 1511—1512, że Solca Wielka „*Granicierum parietes habent cum villis nobilium: cum Borssyno, Skromnycza, Lyubyn*”⁸³. W jej świetle Skromnica jawi się bowiem jako własność szlachecka. Z całą pewnością wolno jednak stwierdzić, iż w lustracji zaszła pomyłka. Pierwsza z wymienionych wsi, Borszyn, była rzeczywiście własnością szlachecką, natomiast Lubień — królewską⁸⁴. Podobnie więc jak ta ostatnia wieś nie należała do panów świeckich, tak też nie mieli oni i Skromnicy.

Obecnie należy przejść do omówienia dziejów dalszych wsi kapituły (dawniej opactwa) wzmiankowanych w 1357 r. Potkański zajmując się historią uposażenia ziemskiego kolegiaty stwierdził, że po 1357 r. otrzymała ona od arcybiskupa Jarosława (zmarł w 1376 r., ale ustąpił ze stanowiska w 1374 r.) szereg osad, prawdopodobnie w związku z jakąś przeprowadzoną wówczas jej reorganizacją⁸⁵. Wydaje się rzeczą pewną, że w wyniku działalności Jarosława (a być może i jego następców) kapituła łączycka dostała z dóbr stołowych arcybiskupich następujące osady: Chrzastówek, połowę Czerchowa, Grabiszew, Janków, Mchowice, Mirosławice, Moraków, Solcę Małą, Sosenkę i Zdziechów Stary. W czasach późniejszych kapituła otrzymała też część Solcy Wielkiej.

Chrzastówek już w 1374 r. był na pewno własnością kolegiaty, o czym świadczy zachowana w rachunkach kapituły łączyckiej wiadomość, że został wówczas lokowany na prawie niemieckim przez Miłkołaja, kantora plockiego i łączyckiego, jego ówczesnego posiadacza⁸⁶.

⁸² St. CL, nr 25, s. 543—545; Ł., t. II, s. 361; AGAD d.p., nr 2089, por. też MK, 96, f. 199 v.—200 v i MRPS IV/2, nr 9298; AGAD d.p., nr 2091; P., s. 53; Mętlewicz, *op. cit.*, s. 38.

⁸³ VG, s. 213.

⁸⁴ S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *op. cit.*, cz. I, s. 24 i 167.

⁸⁵ Potkański, *op. cit.*, s. 104—105.

⁸⁶ RKL, f. 57, por. też Potkański, *op. cit.*, s. 103. Tutaj pragnę zaznaczyć, że tenże autor, *op. cit.*, s. 91, 103—104; Warężak, *op. cit.*, s. 51, 142, a także S. Kozierowski, *Badania nazw toponomastycznych na obszarze dawnej wschodniej Wielkopolski*, t. I—II, Poznań 1926—1928, por. t. I, s. 60 wymienioną w źródłach z XIV w. nazwę w postaci Chranstow (1357 r.) czy Crhansthowo, Crzanthowo (1374 r.) odnoszą do Chrzastowa w par. Leźnica Wielka; por. S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *op. cit.*, cz. I, s. 49 i 50 — uwagi. Zestawione przez tych ostatnich badaczy wiadomości każą jednak przychylić się do poglądu, iż mamy do czy-

Z 1391 r. dochowała się interesująca wiadomość o sporze Mikołaja, kantora płockiego z opatem, oczywiście łączyckim i jego konwentem „pro granicijs inter Chranstouo et Karlouo”⁸⁷. Kantor Mikołaj wzmiankowany w obu przekazach źródłowych jest zapewne tą samą osobą, z tym jednak, że w 1391 r. nie piastował już tej godności w kapitule łączyckiej, skoro wówczas bez niej występuje. Nadal jednak dzierżył on omawianą wieś. Dane późniejsze potwierdzają jej posiadanie przez kapitułę⁸⁸.

Połowa Czerchowa była w 1357 r. w posiadaniu arcybiskupstwa, które następnie przekazało ją kolegiacie; reszta znajdowała się początkowo prawdopodobnie w rękach monarchy, potem szlachty, by znów

nienia z Chrzastówkiem w par. Tum, a nie Chrzastowem, co tamże zostało przedstawione. Tomczak ([rec.], s. 441 przyp. 2) uważał, że Chrzastówek powstał na przełomie XV i XVI w., obok istniejącej od dawna w parafii tumskiej wsi Chrzastów, która z określeniem *maior* występuje jeszcze w 1514 r.; świadczyć to ma jego zdaniem o tym, że obok niego był już wówczas znany Chrzastówek. Natomiast Chrzastów później opustoszał i zaginął, ale tradycja o dwóch wsiach przetrwała długo, skoro wymienia je Mętlewicz, *op. cit.*, s. 38 w składzie dóbr kolegiaty łączyckiej według lustracji z 1789 r. Tomczak zaznacza tu, że przez długie wieki przechowywano nazwy wsi, które już nie istniały i tym tłumaczy zapis dotyczący Chrzastowa w 1789 r. Ł., t. II, s. 430–431 w par. Tum wymienia wieś zwaną Chrzastowko i Chrzastovo, zaś P., s. 51 Chrzastowo zupełnie opustoszałe. Na pierwszy rzut oka dane te zdają się potwierdzać sąd Tomczaka. Nazwy podane przez Łaskiego sugerować mogą istnienie dwóch wsi, zaś rejestr poborowy zna tylko Chrzastów. Zaznaczyć jednak trzeba, że u Łaskiego obie formy nazwy dotyczą tej samej osady. Nasuwa się więc pytanie, o którą z nich chodzi. Podkreślić zaś należy, że w *Liber beneficiorum* zawsze jest wyraźnie zaznaczone, kiedy mamy do czynienia z dwoma czy więcej punktami osadniczymi o jednakowej nazwie. Spotykamy więc określenia typu *duplex*, *triplex* itp., a także *maior* czy *minor*. W danym wypadku źródło na ten temat milczy. Zarówno więc z dzieła Łaskiego, jak i rejestru wynika, że w par. Tum leżała jedna osada zwana raz Chrzastowem, drugi raz Chrzastówkiem. Przeciwnie Tomczakowi przemawia jeszcze okoliczność, iż Chrzastówek był owalnicą, co wcześniej zostało podkreślone. Wydaje się, że początkowo używano formy nazwy Chrzastów, która później uległa zdrobnieniu i w tej postaci jest znana współcześnie. Zawsze chodziło o jedną osadę, a nie dwie, jak chce Tomczak, który zresztą nie przytacza na poparcie swego zdania żadnej wzmianki źródłowej informującej o równoczesnym istnieniu obok siebie Chrzastowa i Chrzastówka w XVI w. W XVIII w. na mapie K. Perthéesa (*Mappa szczegulna wojewodztwa łeczyckiego zrzadzona [...] wykonana w 1793*) figuruje tylko Chrzastówek. Określenie *maior* w 1514 r. dodano być może dla odróżnienia od niedalekiego Chrzastowa w par. Leźnica Wielka. Co się zaś tyczy lustracji z 1789 r. wymieniającej dwie osady, to mogło to być wynikiem omyłki pisarza lub też reminiscencji jakichś pretensji, nie wiadomo jednak czy słusznych, do Chrzastowa koło Leźnicy Wielkiej.

⁸⁷ PKŁ I, nr 1973.

⁸⁸ St. CL, nr 8, s. 534 (1414 r.), nr 23, s. 542–543 (1458 r.); Ł., t. II, s. 431 (1511–1523 r.); P., s. 51 (1576 r.), por. też dane Tomczaka [rec.], s. 441, przyp. 2.

wrócić w posiadanie panującego⁸⁹. Nadana przez arcybiskupa Jarosława część Czerchowa, w 1576 r. znajdowała się w rękach kanonika łączyckiego Kęblińskiego⁹⁰, a więc — jak wolno sądzić — od drugiej połowy XIV w. do końca XVI w. była własnością kolegiaty.

Po 1357 r. otrzymała ona też Grabiszew. W niedługi czas potem wymieniła go z Mściszkiem z Modlnej, łowczym łączyckim za Orszewice, ale w 1400 r. dostała go z powrotem, kiedy ufundował on altarię w kolegiacie dając omawianą wieś jako jej uposażenie⁹¹. Od tej pory Grabiszew znajdował się w rękach kapituły aż do jej rozwiązania⁹².

Janków, który kapituła uzyskała po 1357 r., w XIV w. był wymieniony 3 razy w księgach sądowych, a mianowicie w latach 1386 i 1390 kiedy to toczył się spór o granice⁹³. Z zapisek tych trudno wnioskować o przynależności własnościowej omawianej wsi. Już jednak w 1414 r. jest wyraźnie poświadczony jako posiadłość kolegiaty, podobnie jak w roku 1458⁹⁴. Można sądzić, że i w następnym stuleciu wchodził on w skład majątkowego kompleksu tej instytucji kościelnej. W rejestrze z 1576 r. jest on określony jako własność arcybiskupia, ale w 1789 r. lustracja wymienia go ponownie w rękach kapituły⁹⁵. Wydaje się, że w 1576 r. musiała zajść jakaś omyłka, a Janków od drugiej połowy XIV w. aż do likwidacji kolegiaty w początkach XIX w. był zawsze jej posiadłością.

Mchowice, które kapituła dostała od arcybiskupa Jarosława, w XVI stuleciu stanowiły także jej własność⁹⁶.

O wiele bogatszy materiałem źródłowym dysponuje historyk w przypadku Mirosławic. Wspomniane po raz pierwszy w 1343 r., w roku 1357 zostały wymienione w składzie wsi należących do arcybiskupstwa, zaś w 1386 r. znajdowały się dowodnie w rękach kapituły łączyckiej (otrzymać je musiała zatem przed tym rokiem), konkretnie

⁸⁹ Por. S. M. Zajączkowski, *O przeszłości wsi starostwa łączyckiego do trzeciej ćwierci XVI w. (Przyczynek do dziejów osadnictwa przedrozbiorowego woj. łączyckiego)*, „Rocznik Łódzki” 1986, t. XXXV, s. 25—26.

⁹⁰ P., s. 62.

⁹¹ RKŁ, f. 72, por. S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *op. cit.*, cz. I, s. 97 — uwagi ad Grabiszew. Nieco inaczej interpretuje wiadomość z 1400 r. Potkański, *op. cit.*, s. 104—105. Por. też Mętlewicz, *op. cit.*, s. 33.

⁹² P., s. 51 (1576 r.); Mętlewicz, *op. cit.*, s. 38 (lustracja z 1789 r.).

⁹³ PKŁ I, nr 68, 1465, 1646.

⁹⁴ Sl. CL, nr 8, s. 534 i nr 23, s. 542—543.

⁹⁵ P., s. 52; Mętlewicz, *op. cit.*, s. 38.

⁹⁶ Ł., t. II, s. 417 (1511—1523 r.); P., s. 52 (1576 r. wymienione w grupie wsi duchownych). W 1394 r. toczyła się sprawa przeciw dwom kmieciom z Mchowic, por. PKŁ I, nr 3107.

zaś Sieciecha, jej prepozyta, który wówczas sprzedał jej sołectwo⁹⁷. O sprzedaży tegoż ostatniego we wsi kapitulnej Mirosławice przez Smychnę, wdowę po sołtysie, informuje zatwierdzający tę transakcję dokument wystawiony w 1399 r. przez Mścisława, łowczego większego łęczyckiego⁹⁸. W 1414 r. dziesięcinę z tejże osady i ze znajdującego się tam folwarku w wysokości 16 grzywien pobierał Piotr, prepozyt kapitulny⁹⁹. W niedługi czas potem wybuchł w łonie kapituły łęczyckiej spór o posiadanie tej wsi¹⁰⁰. Z jednej strony występowali Sędziwój, dziekan, Wojciech, scholastyk, Tomasz, archidiakon, Mikołaj, kantor oraz sześciu wyliczonych imiennie, ale bez godności kanoników tejże kapituły, z drugiej Piotr Bolesta (identyczny zapewne z Piotrem z 1414 r.) piastujący godność jej prepozyta i protonotariusza apostolskiego. Spór toczył się w latach 1422–1423 i w sprawie tej zostały wydane dokumenty przez arcybiskupa Mikołaja (1422 r.) i notariuszy (1422–1423 r.). Ostatecznie rozstrzygnął go 23 IV 1423 r. Strzeszko — kanonik poznański i rektor kościoła parafialnego w Łowiczu. Po wysłuchaniu świadków i zbadaniu powyżej wspomnianych dokumentów wydał on wyrok stwierdzający, iż intromisja prepozyta do Mirosławic została dokonana faktycznie, lecz niezgodnie z prawem i dlatego nałożył mu w sprawie spornej własności *perpetuum silentium* pod karą 1000 grzywien. Ostatecznie więc Mirosławice przysądzono kapitule. W niespełna 10 lat później doszło ponownie do targu o dziesięciny z tej wsi między doktorem dekretów, prepozytem kapituły łęczyckiej Władysławem z Oporowa, a dziekanem Sędziwojem reprezentującym interesy tejże kapituły. Do jego rozstrzygnięcia arcybiskup Wojciech Jastrzębiec delegował w 1433 r. dziekana gnieźnieńskiego Jana¹⁰¹. Sędziwój powoływał się na omówiony wyrok Strzeszka z 1423 r. przysądżający kapitule Mirosławice i płynące z niej dziesięciny. Tymczasem wieś tę wraz z dziesięcinami otrzymał w dzierżenie wspomniany prepozyt, który miał płacić kapitule 7 grzywien rocznie. Po roku posiadania tych dziesięcin stwierdził on (przedstawiając zeznania świadków lub akta), iż są one jego własnością i zaczął płacić kapitule jedynie 5 grzywien. W sprawie tej w 1432 r. zabrał głos arcybiskup Wojciech. Wówczas powołani świadkowie zeznali, iż dziesięciny przynależą Władysławowi. Kapituła tego wyroku

⁹⁷ KDM, nr 672; KDW, nr 1354; AGAD d.p., nr 2083, por. S. M. Zajączkowski, *O lokacjach...*, s. 41.

⁹⁸ KDP, t. II, nr 338. W 1473 r. na kapitule generalnej został wydany przywilej na sołectwo w tej wsi, por. regest Rkpś PAN Kr. 1235, f. 63.

⁹⁹ St. CL, nr 8, s. 534.

¹⁰⁰ KDP, t. II, nr 364.

¹⁰¹ *Ibidem*, nr 385.

nie uznała i z tego względu sprawę rozstrzygnięto ponownie w 1433 r. Dziekan gnieźnieński powtórnie przesłuchiwał świadków i zapoznał się z odnośnymi dokumentami. Ostatecznie wydał wyrok nakazujący Wławsławowi *perpetuum silencium* w tej sprawie, a dziesięciny przyznano kapituł¹⁰². W początkach drugiej połowy XV w. Mirosławice znajdowały się w rękach kantora łączyckiego Jana z Brzezia, o czym świadczy wiadomość z 1458 r.¹⁰³ Mirosławice aż do końca stanowiły własność kapituły, co potwierdzają np. rejestry poborowe z 1576 r. czy lustracja z 1789 r.¹⁰⁴

Zdaniem Potkańskiego po 1357 r. w posiadanie kapituły łączyckiej przeszedł też Moraków, co poświadcza cytowana przez niego wiadomość z 1407 r.¹⁰⁵ Wcześniej, bo w 1400 r. pisał się z tej wsi niejaki Omyśl¹⁰⁶. Najprawdopodobniej był on kmieciem z Morakowa, ponieważ wystąpił jako świadek w sporze między kmieciem Janem Radło z Karsznic a kmieciem Witem z tej wsi. W XVI w. omawiana osada była własnością kapituły¹⁰⁷.

Co się tyczy Solcy Małej to na jej temat źródła przechowały nie-dużo wiadomości. Poza dokumentem z 1357 r. w XIV w. spotykamy się z nią raz jeszcze, kiedy przed sądem łączyckim wystąpił kmieć „de minori Solca”¹⁰⁸. Potkański nie dokonał rozróżnienia między Solcą Małą a Wielką traktując je obie łącznie, kiedy twierdził, że Solca przeszła po 1357 r. w ręce kapituły¹⁰⁹. Okoliczność tę może potwierdzić dopiero rejestr poborowy z 1576 r., który podaje, iż wzmiankowana osada jest „in parte praepositi Lanciciensis”, nie pisząc do kogo należy inna jej część¹¹⁰. Należy więc sądzić, że nie całą Solcę Małą otrzymała kapituła, pewien jej dział pozostawał nadal w rękach arcybiskupstwa¹¹¹. Być może powodem tego była chęć otrzymywania

¹⁰² W czasach spisywania *Liber beneficiorum* dziesięcinę z Mirosławic pobierała kapituła łączycka, por. Ł., t. II, s. 380.

¹⁰³ St. CL, nr 23, s. 542—543.

¹⁰⁴ P., s. 52; Mętlewicz, *op. cit.*, s. 38. Por. też dokument arcybiskupa Andrzeja Boryszewskiego z 1506 r.: J. Korytkowski, *Arcybiskupi gnieźnieńscy, prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821 czyli do połączenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego z biskupstwem poznańskim*, t. II, Poznań 1888, s. 566, przyp. 2.

¹⁰⁵ Potkański, *op. cit.*, s. 104.

¹⁰⁶ PKŁ II, nr 6708.

¹⁰⁷ Ł., t. II, s. 417; P., s. 53.

¹⁰⁸ PKŁ II, nr 5591. O tej wsi por. S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *op. cit.*, cz. II, s. 110—111 — uwagi ad Solca Wielka.

¹⁰⁹ Potkański, *op. cit.*, s. 104—105.

¹¹⁰ P., s. 51. Zdaniem Mętlewicza, *op. cit.*, s. 35 w skład funduszu prepozyta wchodziła Solca Mała.

¹¹¹ Por. S. M. Zajączkowski, *Sieć osadnicza...*, s. 54.

przez wspomnianą ostatnio instytucję kościelną soli z solanek znajdujących się w omawianej osadzie.

Podobnie rzecz się miała i z Solcą Wielką, z tym że — jak to będzie można zobaczyć poniżej — kolegiata dostała jej część prawdopodobnie dopiero w XVI w. Po likwidacji opactwa łączyckiego przeszła ona, jak zaznaczyłem powyżej, w ręce arcybiskupstwa. W składzie jego dóbr wylicza ją cytowany dokument Kazimierza Wielkiego z 1357 r. W 1391 r. przed sądami łączyckimi pojawił się jakiś „Albertus de Solcza”, a w 1400 r. „Nicolaus kmetho de Szolcza”¹¹². W 1404 r. arcybiskup Mikołaj Kurowski lokował ją na prawie niemieckim¹¹³. W wizytacji w lat 1511—1512 jest określona jako wieś arcybiskupia, a Łaski pisząc o niej nazywa ją „villa mensae archiepiscopalis ecclesiae Gnesnensis”¹¹⁴. J. Warężak wymieniając ją w ramach klucza piątkowskiego podaje, że „należała do r. 1512”¹¹⁵. Natomiast w rejestrze poborowym z 1576 r. przy Solcy Wielkiej spotykamy określenie „rndi decani Lanciencensis”, z tym jednak, że jest tam „altera taberna archiepiscopi”¹¹⁶. Na tej podstawie sądzić wolno, że przeważająca część Solcy Wielkiej znalazła się w rękach kapituły. W 1511—1512 r. wieś ta liczyła 16 łanów kmiecych, 3 wójtowskie i 2 plebana, z tym że 11 łanów kmiecych określono jako opustoszałe. Według danych rejestru dziekan w Solcy miał 11 łanów, były też tam 2 łany wójtowskie, zaś arcybiskup posiadał jedynie „tabernę”. Jak z tego widać zmniejszyła się liczba łanów należących do dziekana; być może było to wynikiem pustoszenia osady, choć nie wolno odrzucić a priori przypuszczenia, iż właśnie brakujące w 1576 r. łany pozostały przy owej „tabernie” arcybiskupiej. Jak wynika z powyższych rozważań Solca Wielka w dużej części dostała się w ręce kapituły łączyckiej dopiero po 1511—1523 r. Czy kapituła otrzymała ją jako darowiznę, czy też nabyła od arcybiskupa, nie można stwierdzić z całą pewnością. Pragnę tu jeszcze zaznaczyć, iż Solca Mała i Wielka nie pozostały do końca w rękach kapituły. Lustracja z 1789 r. w składzie jej dóbr wymienia jedynie wójtostwo w Solcy, nie podając jednak, o którą z nich chodzi¹¹⁷. Wypadnie tu podkreślić, iż w rejestrach poborowych z 1576 r. jest wzmianka o wykupionym wólcie w Solcy Małej¹¹⁸. Wynika z tego, że i ta wieś była najprawdopodobniej lokowa-

¹¹² PKŁ I, nr 2231, II, nr 6415.

¹¹³ VG, s. 212, por. S. M. Zajączkowski, *O lokacjach...*, s. 31.

¹¹⁴ VG, s. 212; Ł., t. II, s. 353.

¹¹⁵ Warężak, *op. cit.*, s. 143.

¹¹⁶ P., s. 51.

¹¹⁷ Mętlewicz, *op. cit.*, s. 38.

¹¹⁸ P., s. 51.

na kiedyś na prawie niemieckim, tak jak Solca Wielka, wobec czego wiadomość z 1789 r. nie może być ściśle odniesiona do którejś z obu wspomnianych wsi.

Kolejną osadą, którą dostała kapituła łączycka po 1357 r. jest zaginiona obecnie Sosenka¹¹⁹. W bibliotece PAN w Krakowie zachował się rękopis z XVIII w. zawierający rejestry różnych dokumentów kolegiaty łączyckiej. Na jednej z jego kart mamy krótką wiadomość treści następującej: „1393 Sabbatho ipso die s. Agathe Virginis Lanc[iciae] literae resignationis haereditatis Sosnka v. capitulo Lanciensi in papiro antiquo caractere conscriptae”¹²⁰. Z treści odnośnego rejestru nie dowiadujemy się, z czyich rąk przeszła Sosenka we władanie kapituły. Ponieważ jednak wiadomo, że w 1357 r. omawiana wieś należała do dóbr stołowych arcybiskupa, wolno sądzić, iż właśnie tenże scedował ją w 1393 r. na rzecz kapituły. Wynika z tego, że nie wszystkie późniejsze wsie kapitulne, w 1357 r. będące własnością arcybiskupstwa, przeszły do kolegiaty w wyniku nadania arcybiskupa Jarosława. Od 1393 r. Sosenka była stale własnością kapitulną. Poświadczają to wiadomości z 1410, 1414 i 1789 r.¹²¹ Nawiasem pragnę dodać, że już w drugiej połowie XVI w. omawiana osada nie istniała, nie wymieniają jej bowiem rejestry poborowe z 1576 r., nie wykazuje też XVIII-wieczna mapa K. Perthéess'a, ale świadomość o jej przynależności do dóbr kapituły przetrwała w tradycji do końca wspomnianego stulecia.

Ostatnią z domniemanych wsi opactwa łączyckiego, którą potem władało arcybiskupstwo, a po 1357 r. kolegiata jest Zdziechów Stary¹²². Posiadanie tej osady przez kapitułę potwierdza dopiero rejestr z 1576 r. podając, że jest ona w tenucie Jana Szalikowskiego, scholastyka łączyckiego¹²³. Przynależność Zdziechowa Starego do scholasterii łączyckiej potwierdza też Mętlewicz¹²⁴.

W 1357 r. wśród posiadłości arcybiskupich wymieniony został *sors* identyfikowany, jak zaznaczyłem, w nauce z Mazewem. Nie jest on zaliczany do posiadłości opactwa i z tego względu pragnę mu tu po-

¹¹⁹ Odnośnie do jej przypuszczalnej lokalizacji por. S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *op. cit.*, cz. II, s. 111 — uwagi.

¹²⁰ Rkps PAN Kr. 1235, f. 61.

¹²¹ RKE, f. 39; St. CL, nr 8, s. 534; Mętlewicz, *op. cit.*, s. 38; Ł., t. II, s. 417 pisze o dziesięcinie folwarcznej z tej wsi, nie podając jej przynależności własnościowej. Na tej podstawie można mniemać, że na początku XVI w. Sosenka jeszcze nie zanikła.

¹²² O wsi tej por. S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *op. cit.*, cz. II, s. 205.

¹²³ P., s. 52.

¹²⁴ Mętlewicz, *op. cit.*, s. 35.

święcić nieco uwagi. Wieś ta wielokrotnie występuje w księgach sądowych łączyckich, przy czym jako jej właściciel pojawia się Mikołaj, kustosz łączycki. Prowadził on liczne spory z sąsiadami o granice między Mazewem a Zieleniewem, Odechowem, Jarochowem, Jankowicami, a niektóre z nich kontynuował jego następca Kelczo¹²⁵. Obok tych kustoszy z omawianej osady piszą się jeszcze inni ludzie. Niektórzy z nich to chłopci. I tak w 1385 r. występuje kmieć Jan, w 1390 r. kmiecie bezimienni oraz kmieć Jan, w 1393 r. kmieć Staszek, w 1399 r. kmiecie Marek, Mikołaj i Paweł¹²⁶. Poza tym pojawiają się osoby, odnośnie do pochodzenia społecznego których trudno coś powiedzieć, bo mogły należeć i do stanu szlacheckiego. W 1388 r. z Mazewa pisze się niejaki Wanczko, identyczny może z Wączlem znanym z 1391 r.¹²⁷ W 1388 i 1389 r. występuje Falko vel Falisław z Mazewa, w 1394 r. Mikołaj Dzwigonowicz, w 1398 r. Janek i Jaxon, zaś w 1399 r. Andrzej¹²⁸. Z góry należy zaznaczyć, że w pewnych wypadkach określenie piszących się osób „de Mazouo”, „de Mazovia” itp. mogło oznaczać np. Mazowsze, z którą to nazwą można spotkać się w księgach sądowych łączyckich¹²⁹. Pewne podejrzenie, choć nie poparte niemal niczym, może odnosić się do Falka czy Falisława, który w 1389 r. pisał się „de Mazovia”. Forma ta przypomina cytowaną postać nazwy Mazowsza, jaką można zaobserwować przy Michonie „de Rudoltow de Mazovia”. Mikołaj Dzwigonowicz był zapewne kmieciem, ponieważ występuje jako świadek kmiecia Mikołaja z Odechowa. W stosunku do pozostałych, a mianowicie Wanczka (Wączel), Janka, Jaxona i Andrzeja, też nie można odrzucić przypuszczenia o ich chłopskim pochodzeniu. Na podstawie odnośnych zapisów trudno jest naturalnie rozstrzygnąć definitywnie tę sprawę. Można jedynie stwierdzić, że jeżeli nawet niektórzy z wyżej wymienionych wchodzili w skład stanu szlacheckiego (może np. Andrzej), to jednak nie uważam ich za właścicieli Mazewa; co najwyżej upatrywałbym w nich dworskich oficjalistów. W XV w. Mazew należał nadal do kolegiaty, o czym świadczy dokument Władysława Jagiełły z 1416 r.,

¹²⁵ Odnośnie do tych sporów i Mikołaja por. *PKŁ* I, nr 628 (1387 r.), nr 756 (1388 r.); II, nr 3974 i 4031 (1391 r.); I, nr 3023 (1393 r.), nr 3264 (1394 r.), nr 3758 i 3762 (1395 r.), zaś Kelcza i sporów tamże, I, nr 5526, 5562, 5573 (1398 r.), nr 4571 i II, nr 6236 (1399 r.).

¹²⁶ *PKŁ* I, nr 10, 1653, 1704; II, nr 4772, 6211, 6216, 6220, 6222.

¹²⁷ *Ibidem* I, nr 862 i II, nr 3662.

¹²⁸ *Ibidem*, I, nr 1010, 1293; nr 3252; II, nr 5807, 6026; I, nr 5800.

¹²⁹ *Ibidem*, I, nr 622, 624, 1894, 2589, 2720 (skarbnik mazowiecki Setegius), 1982; II, nr 5590 (książę „Mazovie”, „Masovie”); I, nr 2515 (wzmianka o Mazowszu); I, nr 5894 („Michon de Rudoltow de Mazovia”).

zezwalający na lokację osady jako miasta¹³⁰. W XVI w. Łaski określał Mazew jako wieś (lokacja miasta nie udała się) należąca do stołu arcybiskupiego; jest to omyłka, którą skorygował wydawca¹³¹. Przynależność Mazewa do kustodii łęczyckiej poświadczą też dokument Zygmunta Starego z 1523 r., mocą którego władca na prośbę kustosza Alberta Waliszewskiego konfirmuje akt z 1416 r.¹³² Rejestr poborowy z 1576 r. nie wymienia właściciela Mazewa, umieszczając go w grupie wsi duchownych¹³³. Jednak jego przynależność do kapituły w tym czasie nie ulega wątpliwości.

Z kolei należy przejść do rozpatrzenia przeszłości wsi, które nie należały do domniemanego uposażenia opactwa łęczyckiego i nie były własnością arcybiskupstwa, a które w różnych okresach znalazły się w posiadaniu kolegiaty.

Pierwszą z nich jest Ambrożew, uznawany przez Potkańskiego za jedną z najstarszych posiadłości ziemskich kolegiaty, czemu sprzeciwił się słusznie S. Zajączkowski¹³⁴. Wieś ta, jak zaznaczyłem powyżej, w źródłach pisanych pojawia się dopiero w XIV w. Mianowicie piszą się z niej w 1389 r. Raclaw, w 1391 r. Wyszota, w 1392 r. Jan Szczereba, a w 1395 r. Jan, prawdopodobnie identyczny z ostatnio wymienionym; poza tym w 1399 r. jako świadek wystąpił Mikołaj¹³⁵. Z powyższego zestawienia wynika, że wieś ta była w posiadaniu właścicieli szlacheckich; odnośne zapiski w najmniejszej mierze nie sugerują, iż wymienione osoby mogły należeć do stanu kmiecego. Tymczasem już w 1397 r. mamy poświadczoną źródłowo wiadomość o przynależności Ambrożewa do kapituły łęczyckiej, która sprzedawała wówczas sołectwo tej wsi Mikołajowi Kotczicz, mieszczaninowi łęczyckiemu¹³⁶. Na podstawie tych danych wolno sądzić, że kapituła nabyła tę wieś przypuszczalnie w końcu XIV w. i to może początkowo niecałą, za czym przemawia wiadomość o Mikołaju z 1399 r. Możliwe zresztą, że skupowała działły Ambrożewa od poszczególnych właścicieli przez dłuższy czas, ale w końcu stała się jedyną jego posiadaczką. W jej rękach widzimy osadę w 1414, 1458, 1576, a także w 1789 r.¹³⁷, a więc przez cały interesujący mnie okres.

¹³⁰ KDP, t. II, nr 358.

¹³¹ E., t. II, s. 463 i tamże przyp.

¹³² MRPS IV/2, nr 13 645.

¹³³ P., s. 53.

¹³⁴ Potkański, *op. cit.*, s. 103, 108, 111; S. Zajączkowski, *Opactwo...*, s. 297.

¹³⁵ PKŁ I, nr 1453; II, nr 3727; II, nr 4418; I, nr 3739; II, nr 6044.

¹³⁶ RKL, f. 53—59.

¹³⁷ St. CL, nr 8, s. 534, nr 23, s. 542—543; P., s. 53; Mętlewicz, *op. cit.*, s. 38.

Następną wsią, której należy poświęcić nieco uwagi jest Brużyczka Mała. Jak wyżej wspomniałem uważam, iż powstała ona w XV w. na gruntach wsi szlacheckiej Brużycy. Warto tu zaznaczyć, że Potkański sądził, iż połowa tej ostatniej osady weszła już w XIII w. w skład uposażenia kolegiaty łęczyckiej; stanowisko jego poparł S. Zajączkowski¹³⁸. Obaj uczeni pomijają Brużyczkę. Z czasów późniejszych — poza tym, że Brużycza dawała dziesięcinę kolegiacie — nie ma żadnych śladów przynależności jej części do tej instytucji kościelnej. Moim zdaniem nabycie w XIII w. przez kapitułę działu omawianej wsi nie wchodzi w rachubę. Natomiast Brużyczka Mała w XVI w. w połowie znajdowała się w składzie uposażenia jednego z ołtarzy w kościele parafialnym w Zgierzu, który został inkorporowany do prepozytury łęczyckiej wraz ze swoimi majątkościami¹³⁹. Wieś ta, którą uważam za wytwór IV okresu rozwoju osadnictwa, powstała wskutek podziałów rodzinnych lub innych transakcji majątkowych dokonywanych przez właścicieli Brużycy. W bliżej nieznanym czasie część tej osady poprzez darowiznę czy kupno przeszła w posiadanie ołtarza w kościele zgierskim. W 1576 r. jest określona jako własność prepozyta, a potwierdzają to również ustalenia Mętlewicza¹⁴⁰. Reasumując, uważam wbrew pogładowi obu wyżej wspomnianych uczonych, iż część Brużyczki dopiero w XV w. otrzymał ołtarz zgierski inkorporowany do kolegiaty. Jest to więc nabytek stosunkowo późnego pochodzenia.

Dokładnie jesteśmy poinformowani o dacie przejścia w skład posiadłości kolegiaty łęczyckiej wsi Ciosny. Miało to miejsce w 1393 r., kiedy dziedzice tej osady Bolesta i Mściszek (Mścisław) zamienili ją ze wspomnianą instytucją kościelną biorąc od niej należący do uposażenia dziekana Orzeszków i pewną sumę pieniędzy¹⁴¹. Z XV stulecia brak jest wiadomości odnoszących się do omawianej osady. Dopiero rejestr z 1576 r. potwierdza jej przynależność do kapituły¹⁴².

Znana jest też data nabycia zaginionej obecnie wsi Karłów. Pojawia się ona w źródłach w 1391 r., kiedy to przed sądem łęczyckim toczyła się sprawa o granice tej osady i Chrzastówka¹⁴³. W 1514 r. była to jeszcze wieś szlachecka, którą w 1518 r. nabył archidiakon

¹³⁸ Potkański, *op. cit.*, s. 106; S. Zajączkowski, *Początki...*, s. 159.

¹³⁹ Ł., t. II, s. 387 („mediatalem minorem videlicet Brużyce”); Potkański, *op. cit.*, s. 106. Wspomniany ołtarz był pod wezwaniem św. Katarzyny, por. niżej opis dziejów Nakielnicy.

¹⁴⁰ P., s. 52; Mętlewicz, *op. cit.*, s. 35.

¹⁴¹ PKŁ II, nr 4423. Bolesta pisał się z tej wsi jeszcze w 1393 r., por. *ibidem*, I, nr 2692.

¹⁴² P., s. 53.

¹⁴³ PKŁ I, nr 1973.

łączycki Jan Chojeński od Jana Szczawińskiego¹⁴⁴. Jak sądzi A. Tomczak kupił ją nie dla siebie, lecz dla kapituły, skoro w 1602 r. jako tenutariusz „desertae Karłow” występuje jakiś kanonik Marcin¹⁴⁵. Łaski opisując uposażenie ołtarza N.M.P. i św. Wojciecha w kościele parafialnym w Łęczycy wspomina, że na wsi tej był zapisany fundusz 110 florenów w złocie na jego rzecz, a osada była uwolniona od ciężarów przez króla Władysława¹⁴⁶. Nie wiadomo, czy chodziło tu o Jagiełłę czy o Warneńczyka. Zapis ten datować zatem należy na lata 1386—1444. Karlów był wsią opustoszałą już w XVI w., ale pamięć o tej dezercie przetrwała długo, skoro wymienia ją lustracja z 1789 r.¹⁴⁷

Następną z kolei wsią, której stosunkami własnościowymi i dziejami należy się zająć jest Metlew. Potkański osadę tę uznał za starą posiadłość kolegiaty, pochodzącą jeszcze z dawnego uposażenia opactwa benedyktynów w Łęczycy¹⁴⁸. Przeciwwstawił się temu S. Zajączkowski, który uważał, że wieś ta pierwotnie była szlachecka¹⁴⁹. Uczony ten oparł się na wzmiankach w księgach sądowych łączyckich, które w 1392 r. wymieniają Mikołaja, a w 1395 r. Janusza z Metlewa¹⁵⁰. Jednakże w 1398 r. toczył się spór między Albertem z Sierpowa a dziekanem z Metlewa¹⁵¹. S. Zajączkowski uznał zatem, że nabycie Metlewa przez dziekana kapituły łączyckiej miało miejsce w związku z zamianną Orzeszkowa na Ciosny¹⁵². Prawdopodobnie nastąpiło to w, lub po, 1395 r. Z XV stulecia brak jest danych odnoszących się do wspomnianej osady. W latach 1511—1512 w wizytacjach dóbr arcybiskupstwa czytamy, iż Tum ma „Granicies cum villis nobilium, primo cum Wythalissewicz, Dziysbyathowo, Mąklewo”¹⁵³. Pierwsza z wymienionych osad była zawsze wsią szlachecką, natomiast druga, tzn. Dzierzbietów — monarszą¹⁵⁴. Jak widać z tego, w wizytacji pomyłkowo określono Dzierzbietów jako wieś szlachecką; z podobnym wypadkiem spotkaliśmy się w tym źródle przy opisie granic Solcy Wielkiej, gdzie

¹⁴⁴ Tomczak, [rec.] s. 441—442 przyp. 2; MRPS IV/2, nr 11722.

¹⁴⁵ Tomczak, [rec.] s. 441—442 przyp. 2; w 1576 r. Karlów jest określony jako posiadłość duchowna, por. P., s. 53.

¹⁴⁶ Ł., t. II, s. 352.

¹⁴⁷ Metlewicz, *op. cit.*, s. 38.

¹⁴⁸ Potkański, *op. cit.*, s. 104, 108, 111.

¹⁴⁹ S. Zajączkowski, *Początki...*, s. 160—161; S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *op. cit.*, cz. I, s. 197 — uwagi.

¹⁵⁰ PKŁ II, nr 4067, 5147.

¹⁵¹ *Ibidem*, II, nr 5782.

¹⁵² S. Zajączkowski, *Początki...*, s. 160—161.

¹⁵³ VG, s. 214.

¹⁵⁴ S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *op. cit.*, cz. II, s. 177—178.

za posiadłości szlachty uznano Lubień i Skromnicę¹⁵⁵. Łaski określa Metlew jako „villa quondam, modo haereditatis deserta, decani ecclesiae Lanciencensis”, zaś rejestr poborowy jako posiadłość „decani Lanciencensis”¹⁵⁶. W rękach dziekana Metlew pozostawał też w XVIII w.¹⁵⁷ Pragnę tu zaznaczyć, iż z danych zawartych w dziele Łaskiego wynika, że w początkach XVI w. omawiana osada opustoszała. Później jednak odrodziła się, skoro rejestr z 1576 r. nie wymienia w niej łąnów pustych, a wspomina o 5 uprawnych i 5 osadnikach.

Dalszą interesującą osadą jest Nakielnica, która, jak to wyżej zaznaczyłem, powstała prawdopodobnie w IV okresie. Pozostaje to w sprzeczności ze zdaniem Potkańskiego, który uznał ją za późniejszy nabytek kapituły łęczyckiej z XIII w; do jego zdania przychylił się też S. Zajączkowski¹⁵⁸. Jak wspomniałem po raz pierwszy źródła pisane wymieniają tę wieś w 1507 r.¹⁵⁹ Z wydanego wówczas dokumentu dowiadujemy się, że ołtarz w kościele parafialnym w Zgierzu pod wezwaniem św. Katarzyny został włączony do prepozytury łęczyckiej wraz z przynależną doń wsią Nakielnicą, której posiadaczem do tej pory był Andrzej z Łaziska, kustosz gnieźnieński, krakowski i poznański. Obecnie otrzymał ją Jan z Latalic, prepozyt gnieźnieński, krakowski i łęczycki. Łaski w *Liber beneficiorum* potwierdza tę wiadomość podając, że w kościele zgierskim znajduje się ołtarz, którego patronat należy do monarchy. Jako swoje uposażenie miał ten ołtarz wieś Nakielnicę i połowę wspomnianej Brużyczki Małej¹⁶⁰. Ze względu na prawdopodobnie dość późne pochodzenie Nakielnicy uważam, że w ręce duchowne dostała się ona dopiero w XV w., być może nawet została założona właśnie przez tę kategorię własnościową. W 1555 r. Zygmunt August zezwolił na erygowanie we wsi Nakielnicy miasta o tej samej nazwie, co się jednak nie powiodło; w 1576 r. Nakielnica została wymieniona wśród wsi kapituły łęczyckiej¹⁶¹. Zaznaczyć tu pragnę, że w XVIII w. istniał w tej osadzie, uważanej przez L. Kajzera — za późniejszymi heraldykami — za własność Nakielskich herbu Nałęcz, dwór na kopcu¹⁶². Cytowany wyżej badacz uznał za mało

¹⁵⁵ Nie przyjmuję zatem ustalenia dokonanego przez S. Zajączkowskiego, S. M. Zajączkowskiego, *op. cit.*, cz. I, s. 197 — uwagi, że Metlew jeszcze w początkach XVI w. należał do szlachty.

¹⁵⁶ Ł., t. II, s. 431; P., s. 52.

¹⁵⁷ Por. Mętlewicz, *op. cit.*, s. 35; Perthées, *op. cit.*

¹⁵⁸ Potkański, *op. cit.*, s. 106; S. Zajączkowski, *Początki...*, s. 159.

¹⁵⁹ MRPS IV/2, nr 8509.

¹⁶⁰ Ł., t. II, s. 389.

¹⁶¹ MK, 87, f. 171 v.-174 v., por. MRPS V/2, nr 7327; P., s. 52.

¹⁶² L. Kajzer, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII—XVII wieku*, Łódź 1980, s. 97, 250—251.

prawdopodobne, aby dwór ten miał średniowieczną metrykę. W świetle powyższych danych dotyczących Nakielnicy należy stwierdzić z całą pewnością, iż mógł on powstać dopiero w czasach nowożytnych (może w XVII w.), a nie w średniowieczu.

Kolejną godną uwagi wsią są Orszewice, pojawiające się w źródłach pisanych po raz pierwszy w 1363 r.¹⁶³ Wówczas to Kazimierz Wielki transumował dokument Dziwisza, starosty łączyckiego, który stwierdził, że niejaka Agleta wraz ze swoim małżonkiem Bolestą sprzedała tę wieś Maciejowi, kanonikowi łączyckiemu oraz jego bratu Andrzejowi i ich potomkom za 100 grzywien. W 1392 i 1393 r. w księgach sądowych łączyckich wystąpił kmięć Nedabil, piszący się z tej wsi, zaś w 1392 r. niejaki Piotr¹⁶⁴. Z 1400 r. pochodzi dokument arcybiskupa Dobrogosta dotyczący erekcji altarii w kolegiacie łączyckiej i uposażenia jej przez Mściszka z Modlnej, łowczego łączyckiego, wsią Grabiszewem. W odnośnym akcie czytamy, iż tę ostatnią osadę Mściszek „per commutationem pro villa sua dicta Orsziszewicze cum capitulo Lanciensi factam ab ipso capitulo Lanciensi habuit et recepit”¹⁶⁵. Na podstawie powyższych danych można pokusić się o próbę dokonania rekonstrukcji dziejów Orszewic. Stwierdzić zatem należy, że od początku, a jak wyżej wspomniałem, powstanie ich odnosi do końca okresu I, należały one do szlachty. W 1363 r. nabył je dziekan łączycki wraz ze swym bratem Andrzejem. Wolno jednak sądzić, że była to transakcja między osobami prywatnymi. Orszewice bowiem miały być wsią dziedziczną wspomnianego dziekana i jego brata, a nie posiadłością kapitulną. Zgodnie też z tym, za jednego z właścicieli omawianej osady wolno uznać wspomnianego w 1392 r. Piotra. Około 1400 r. ówczesny posiadacz Orszewic dokonał zamiany z kapitułą łączycką dając jej omawianą osadę, a biorąc Grabiszew, który zresztą we wspomnianym roku oddał jej z powrotem, o czym wyżej pisałem. Od 1400 r. Orszewice wchodziły zatem stale w skład dóbr kolegiaty. Poświadczają to dane z 1414, 1453 (w przekzie z 1467 r.), 1511—1523, 1576, a także lustracja z 1789 r.¹⁶⁶

Wsią, która okresowo wchodziła w skład uposażenia kustodii łą-

¹⁶³ KDP, t. II, nr 308. O wspomnianej wówczas sprzedaży omawianej osady por. Potkański, *op. cit.*, s. 107, który jednak mylnie identyfikuje ją z Orzeszkowem i uważa, iż w 1393 r. była ona przedmiotem transakcji z dziekanem łączyckim, podczas gdy dotyczyło to Orszewic; por. S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *op. cit.*, cz. II, s. 17 (Orzeszków w par. Domaniew, pow. poddębicki).

¹⁶⁴ PKŁ II, nr 4409, 4430; II, nr 4410, 4411.

¹⁶⁵ RKL, I, 72.

¹⁶⁶ St. CL, nr 8, s. 534, nr 25, s. 543—545; L., t. II, s. 417; P., s. 52; Mętlewicz, *op. cit.*, s. 38.

czyckiej, jest Romartów, co ustalił S. Zajączkowski¹⁶⁷. W 1399 r. ze wsi tej pisał się kmięć Marcin, występujący przed sądem łączyckim w sprawie o dwie owce przeciw Przemilowi z Szamowa¹⁶⁸. W 1453 r. osada ta była własnością szlachecką, jak stwierdził wspomniany wyżej uczony. Natomiast w *Liber beneficiorum* J. Łaskiego mamy wzmiankę o „Romartowo, villa custodiae Lanciciensis”, w związku z czym rejestr poborowy z 1576 r. umieszcza ją w grupie wsi duchownych¹⁶⁹. Romartów, wieś stara, bo istniejąca najprawdopodobniej w I okresie, była początkowo wsią szlachecką. W nieznanym bliżej czasie, po 1453 r. (może nawet w początkach XVI w.) nabyła ją kapituła łączycka, przeznaczając na uposażenie swego kustosa.

Ostatnią z interesujących mnie osad są Sługi, wymienione po raz pierwszy, jak to zaznaczono, w 1367 r., z którego pochodzi dokument informujący, iż kapituła pobierała z tej osady dziesięcinę¹⁷⁰. Potkański, opierając się na jej nazwie uważał, że była ona zamieszкана „przez ludność niewolną, przeznaczoną do posług w samym kościele i gdzieindziej” i w związku z tym sądził, że należała najpierw do uposażenia opactwa łączyckiego, potem arcybiskupstwa, które wcześniej, chyba w XII w. przekazało je kapitule¹⁷¹. Poglądowi temu słusznie przeciwstawił się S. Zajączkowski¹⁷². Sługi, wieś o starej metryce historycznej, należały początkowo do szlachty. W 1392 r. dziedzicem osady był niejaki Jan i w tymże roku przeszła w posiadanie kapituły łączyckiej, w zamian za jej dotychczasową posiadłość leżącą w Sieradzkim — Duszniki — co wynika z informacji zachowanego regestu odnośnego dokumentu¹⁷³. Zgodnie z tym źródła przez kilka wieków wymieniają omawianą osadę w składzie dóbr kapitulnych, o czym świadczą wiadomości pochodzące z 1414, 1458, 1476, 1576 (należały wówczas do dziekana) i 1789 r.¹⁷⁴

Na tym można zakończyć przegląd dziejów wsi należących w XVI w. w całości lub części do kapituły łączyckiej. Chciałbym jeszcze zwrócić uwagę na wiadomość pochodzącą z 1555 r.¹⁷⁵ Dowiadujemy się z niej, iż został udzielony konsens króla na sprzedaż „sortem hereditariam Poswiatne dictam in villa Slabossewo ad preaposituram Lanciciensem

¹⁶⁷ S. Zajączkowski, *Początki...*, s. 161.

¹⁶⁸ PKŁ II, nr 6107, 6125.

¹⁶⁹ Ł., t. II, s. 464; P., s. 53.

¹⁷⁰ Mętlewicz, *op. cit.*, s. 25.

¹⁷¹ Potkański, *op. cit.*, s. 106—107, 111.

¹⁷² S. Zajączkowski, *Opactwo...*, s. 297.

¹⁷³ PKŁ I, nr 2618; Rkps PAN Kr. 1235, f. 61.

¹⁷⁴ St. CL, nr 8, s. 534; nr 23, s. 542—543; AGAD d.p., nr 2087; P., s. 53; Mętlewicz, *op. cit.*, s. 38.

¹⁷⁵ MRPS V/2, nr 7292.

partinentem" Filipowi Padniewskiemu, archidiakonowi krakowskiemu, prepozytowi łęczyckiemu i sekretarzowi królewskiemu; otrzymane za to pieniądze miały być obrócone na wykup wójtostw we wsiach tej prepozytury. Wspomniane „Slabossewo" jest zapewne identyczne ze wsią parafialną Sławoszew, położoną niedaleko na południowy wschód od Mazewa¹⁷⁶. Od momentu wystąpienia jej w źródłach była ona zawsze wsią szlachecką; od końca XIV w. znani są jej liczni właściciele, a i w 1576 r. rejestr poborowy wymienia ich trzech¹⁷⁷. Poza cytowaną wiadomością z 1555 r. żadne dostępne źródło nie informuje więc badacza, że jakaś część Sławoszewa, zwana Poświętne czy Poświętne, była własnością kapituły. Nie wolno jednak odrzucić wiarygodności dokumentu Zygmunta Augusta. Wydaje się więc, że dział Poświętne znajdował się w posiadaniu prepozytury, ale był to najprawdopodobniej późny nabytek tejże prałatury, najpewniej pochodzący z okresu rządów Zygmunta Starego. Może któryś z prepozytów chciał w okolicy Mazewa stworzyć jakiś kompleks majątkowy, którego zaczątkiem, poza naturalnie Mazewem, miał być właśnie dział Sławoszewa. Taka ewentualna próba nie powiodła się jednak. Nie można też wykluczyć przypuszczenia, że Poświętne stało się prywatną własnością Filipa Padniewskiego i za jego życia lub po śmierci przeszło w ręce rodziny. W każdym razie w dalszych swoich rozważaniach nie będę brać pod uwagę tego działu, będącego efemerydą wśród dóbr kapituły łęczyckiej.

Obecnie należy dokonać podsumowania wywodów dotyczących stosunków własnościowych w XVI-wiecznych dobrach kolegiaty łęczyckiej. Z omówionych wyżej 23 punktów osadniczych w tym stuleciu większość z nich należała w całości do dóbr wspomnianej instytucji kościelnej. W części posiadała ona wówczas jedynie Brużyczkę Małą, Czerchów, Solcę Wielką i Małą. Z tych osad połowa pierwszej należała do szlachty, dział Czerchowa do monarchy, zaś w dwóch ostatnich pewne części dzierżyło arcybiskupstwo. Ten pokaźny, znany XVI-wieczny majątek ziemski kolegiaty łęczyckiej formował się przez długi, bo trwający od XII do początków XVI w., okres. W wyniku przeprowadzonej wyżej analizy materiału źródłowego można poczynić pewne korektury odnośnie do stanu pierwotnego posiadania kapituły, jak i późniejszego rozwoju jej majątności. Z omówionych osad za najstarsze posiadłości ziemskie wspomnianej instytucji kościelnej uznaję tylko dwie, a mianowicie Pęczyska i Skromnicę, które otrzymała ona najprawdopodobniej od arcybiskupa w końcu XII w. Najwięcej wsi kolegiata dostała po 1357 r., z tym jednak, że nie wszystkie bezpo-

¹⁷⁶ Ł., t. II, s. 465—467 i P., s. 72—73.

¹⁷⁷ S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *op. cit.*, cz. II, s. 101—102; P., s. 72—73.

średnio od Jarosława. W XIV w. przeszły w jej władanie z dóbr arcybiskupich następujące osady: Chrząstówek (przed 1374 r.), połowa Czerchowa, Grabiszew (z tym że w międzyczasie znalazł się w rękach szlachty, by w 1400 r. wrócić w posiadanie kolegiaty), Janków, Mchowiec, Mirosławice (przed 1386 r.), Moraków (przed 1407 r.), Solca Mała (część), Zdziechów Stary, Mazew (przed 1387 r.). Sosenkę uzyskała kolegiata w 1393 r., natomiast przeważającą część Solcy Wielkiej dopiero po 1512 r. Sporo majątności kapitulnych było początkowo własnością szlachecką. W XIV w. od szlachty kapituła nabyła: Ambrożew (przed 1397 r., być może wtedy jeszcze niecały), Ciosny (1393 r.), Metlew (ok. 1395 r.), Orszewice (ok. 1400 r.), Sługi (1392 r.). W drugiej połowie XV w. lub w początkach następnego stulecia w posiadanie jej weszły połowa Brużyczki Małej i Romartów (po 1453 r.), zaś w XVI w. Karłów (1518 r.). Co się wreszcie tyczy Nakielnicy, która — jak wyżej podkreśliłem — powstała najprawdopodobniej w IV okresie, nie jest wykluczone, że założyła ją właśnie kapituła na gruncie otrzymanym czy raczej nabytym od szlachty.

Reasumując należy stwierdzić, że kapituła posiadająca w XII—XIII w. tylko dwie wsie z 23 znanych w wieku XVI gwałtownie powiększyła swoje majątności w drugiej połowie XIV w. Z dóbr arcybiskupich wydzielono jej wówczas 11 osad (w tym połowę Czerchowa i część Solcy Małej), zaś od szlachty otrzymała lub nabyła wówczas 5 dalszych wiosek. Wieki XV (jego druga połowa) i XVI (początek) przyniosły przyrost dóbr kapitulnych tylko o pięć osiedli, w tym dwa w części. Za najpomyślniejszy zatem okres rozkwitu majątków omawianej instytucji kościelnej musimy uznać drugą połowę XIV w., kiedy to przeżywała ona reorganizację, dokonaną przez arcybiskupa Jarosława. Dodać tu jeszcze wypadnie, że — jak wspomniałem — po 1357 r. dostała ona też Duszniki w Sieradzkim, które w 1392 r. zamieniła ze szlachtą oraz posiadała Rogulice wymienione w składzie jej dóbr w latach 1408—1414; najprawdopodobniej dzierżyła przejściowo dział tej osady, który w 1414 r. określono jako *allodium*. Podobnie, może od XII w., do uposażenia diekana należał Orzeszków, który już w XIV w. był jednak własnością szlachecką.

Z powyższych rozważań wynika, iż w XVI w. kapituła łączycka posiadała duży majątek ziemski. Obok tego jej członkowie czerpali dochody z dziesięcin. W XII w. dziesięciny ciążyły na ludności, a właścicielem ich był nie tylko Kościół, lecz także władcy oraz prywatne osoby świeckie, które przy fundacji kościołów lub klasztorów uposażały je nimi¹⁷⁸. Z okazji konsekrowania kościoła kolegiackiego w Tumie

¹⁷⁸ W. Abraham, *Organizacja kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, wyd. 2, Lwów 1893, s. 260—262, 267—274; S. Zajączkowski, *Początki...*, s. 155.

w 1161 r. powstała przy nim kapituła otrzymała dziesięciny z wielu osad¹⁷⁹. Znana jest liczba wsi dziesięcinnych kolegiaty w XVI w., którą można zrekonstruować na podstawie *Liber beneficiorum* Łaskiego. S. Zajączkowski ustalił, iż wówczas było ich ponad 280. Do pierwotnego uposażenia kapituły, pochodzącego jeszcze z drugiej połowy XII w. zaliczył jednak tylko 171 osiedli¹⁸⁰. Dochody czerpane przez kolegiatę z własnych wsi, jak i z licznych dziesięcin zapewniały członkom jej kapituły w XVI w. całkiem dostatnie utrzymanie. Na terenie dawnych województw łączyckiego i sieradzkiego śmiało można zaliczyć tę instytucję kościelną do rzędu najbogatszych.

Duże znaczenie w życiu gospodarczym, a także i społecznym wsi kolegiaty łączyckiej miała sprawa przenoszenia ich na prawo niemieckie. Prawo to w średniowieczu przyczyniało się do wzrostu produkcji, głównie ze względu na dominującą w nim rolę renty pieniężnej. Kmiecie zamieszkujący wsie lokowane byli bowiem zainteresowani w rozwoju gospodarki rolnej, której płody sprzedawali na rynkach lokalnych. Po zapłaceniu właścicielowi umówionego z góry czynszu, resztę uzyskanych funduszy mogli wykorzystać na zakup lepszych narzędzi produkcji i na swoje potrzeby. Sprzedaż płodów rolnych na rynkach miejskich prowadziła do rozwoju gospodarki towarowo-pieniężnej. Ta ostatnia, wraz z innymi działami gospodarki (górnictwo, handel miejski, dochody z lasów itp.) przyczyniała się do wzmocnienia bazy naszego państwa w XIV i XV w.

Jest to problem na tyle ważny, że należy także krótko omówić sprawy lokacji na prawie niemieckim wsi należących do kapituły łączyckiej w XVI w. Wiadomości o tym dostarczają badaczowi zarówno dokumenty lokacyjne, akty dotyczące sprzedaży lub nadania sołectw, jak i różne wzmianki, nieraz dopiero ze źródeł szesnastowiecznych, które informują o istnieniu w poszczególnych punktach osadniczych sołectw, sołtysów, czy też łanów do nich należących itp.¹⁸¹ Często historyk nie dysponuje obecnie całymi dokumentami, ale tylko ich krótkimi regestami. Co się tyczy wspomnianych wyżej wzmianek, to mimo rozbieżnych zdań na temat ich przydatności do badań nad kwestią lokacji, jakie istnieją w literaturze¹⁸², będę je jednak uwzględniał. Naturalnie nie

¹⁷⁹ S. Zajączkowski, S. M. Zajączkowski, *op. cit.*, cz. II, s. 151; E. O. Kossmann, *Die deutschrechtliche Siedlung in Polen. Dargestellt am Lodzer Raum*, Leipzig 1937, s. 50 podkreśla, iż „Der grösste Zehnteinnehmer des Lentschitzer Gebietes und über dessen Grenzen ist die Kollegiatkirche in Lentschitz”.

¹⁸⁰ S. Zajączkowski, *Początki...*, s. 169, 173–175.

¹⁸¹ S. M. Zajączkowski, *O lokacjach...*, s. 9–12.

¹⁸² Wzmianki o sołtysach, sołectwach i ich łanach braли pod uwagę niektórzy uczeni zajmujący się kwestią lokacji na prawie niemieckim, por. np. J. Masłowski, *Kolonizacja wiejska na prawie niemieckim w województwach sieradzkim, łączyckim*.

zawsze muszą one świadczyć, iż dana osada była rzeczywiście lokowana, natomiast mogą stanowić dowód, że wpływy prawa niemieckiego sięgały dalej niż formalne lokacje. Niektóre wsie nie lokowane na tym prawie miały sołectwa.

Z XVI-wiecznego kompleksu majątkowego kapituły łęczyckiej aż 12 osad było lokowanych na prawie niemieckim (czy zawsze formalnie — nie wiadomo). Są to: Ambrozew, Chrzastówek, Ciosny, Mazew, Mirosławice, Moraków, Nakielnica, Orszewice, Romartów, Solca Mała, Solca Wielka, Zdziechów Stary. Nie wszystkie lokacje były dziełem poszczególnych członków kapituły. I tak Solcę Wielką lokował na prawie niemieckim arcybiskup Mikołaj w 1404 r. określając uposażenie sołtysa oraz obowiązki osadników¹⁸³. Sołtys mający trzy łany ziemi, a tyle samo posiadał ich również zgodnie z tenorem dokumentu z 1404 r., wymieniony jest w wizytacji dóbr arcybiskupich z 1511—1512 r.; te trzy łany wójtowskie, tzn. sołtysie wspomina też Łaski, zaś rejestr poborowy z 1576 r. wymienia sołtysa (*advocatus*), który jednak dzierżył wówczas dwa łany¹⁸⁴.

Drugą wsią nie lokowaną przez kapitułę są Orszewice. Jak wspominałem powyżej, w 1363 r. przeszły one w ręce dziekana kapituły łęczyckiej i jego brata Andrzeja, ale prawdopodobnie jako własność prywatna. Potwierdzając nabycie przez nich tej wsi w tymże roku Kazimierz Wielki przeniósł ją na prawo niemieckie w odmianie średzkiej, udzielając jej obszernego immunitetu sądowego¹⁸⁵. Poza tą wiadomością brak jest informacji późniejszych, iż Orszewice lokowano na omawia-

czykim, na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej, „Roczniki Historyczne” 1937, R. XIII, s. 200; Z. Kędzierska, *Wsie na prawie niemieckim w powiecie sądowym poznańskim w latach 1400—1434*, „Roczniki Historyczne” 1938, R. XIV, s. 55—56; L. Żytkowicz, *Studia nad gospodarstwem wiejskim w dobrach kościelnych XVI w.*, Warszawa 1962, s. 158, brał je pod uwagę twierdząc, „że we wsiach nie posiadających prawa niemieckiego w zasadzie nie było sołectw”. Przeciwwstawili się temu częściowo K. Tymieniecki, *Lenna chłopskie czy prawo niemieckie*, „Roczniki Historyczne” 1951—1952, R. XX, s. 21, przyp. 79 i A. Fastnacht, *Osadnictwo ziemi sanockiej w latach 1340—1650*, Wrocław 1962, s. 249, natomiast wyraźniej A. Gąsiorowski, *Szerzenie się tzw. prawa niemieckiego na wsi śląskiej — uwagi dyskusyjne*, „Roczniki Historyczne” 1962, R. XXVIII, s. 77. Uważali oni, że wspomniane wzmianki nie zawsze są dowodem lokacji danej osady na prawie niemieckim, z czym można się częściowo zgodzić. Nie od rzeczy będzie tu przypomnienie opinii S. Kurasia, *Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi małopolskich XIV—XV wieku*, Wrocław 1971, s. 78, że nie każda osada „wraz z prawem niemieckim musiała otrzymać pisemny przywilej”, ponieważ zawarcie umowy pisemnej w dużym stopniu zależało od poziomu kultury zarówno pana, jak i sołtysa.

¹⁸³ VG, s. 212, por. S. M. Zajączkowski, *O lokacjach...*, s. 30, 32, 35.

¹⁸⁴ VG, s. 212; Ł., t. II, s. 353; P., s. 51.

¹⁸⁵ KDP, t. II, s. 308.

nym prawie. Nie jest zatem wykluczone, że właściciele nie skorzystali z zezwolenia monarszego i nie dokonali formalnej lokacji. Wolno jednak przypuszczać, iż mimo tego organizacja i ustrój wewnętrzny Orszewic mógł być podobny do osad cieszących się rzeczywiście posiadaniem prawa niemieckiego.

Nie wiemy natomiast na pewno, kto dokonał lokacji wsi Mirosławic, która w posiadanie kapituły, jak wspomniałem, przeszła między 1357 a 1386 r. Ołóż z tego ostatniego roku dysponujemy dokumentem wystawionym przez Sieciecha, prepozyta kapituły łęczyckiej, który „*cupientes bona capituli eiusdem ecclesie Lanciencsis quantum adiuvante domino possumus ad usus deducere meliores, sculteciam in Mirosławicze villa ipsius capituli, qua nunc possidemus in terra Lanciencsi iure theutonico sitta sub ratihabitacione ac de consensu venerabilium fratrum nostrorum capituli dicte ecclesie Lanciencsis vendidimus provido viro Georgio de Rzepki pro duodecim marcas grossorum Pragensium Polonialis numeri quadraginta octo grossos pro marca computando*” określając jego uposażenie ziemskie w wysokości dwóch łanów wolnych z przynależnościami takimi, jak łąki, pastwiska i bagna oraz powinności osadników i ustalając sprawy związane z sadownictwem zgodnie z normami prawa średzkiego¹⁸⁶. Dokumentu tego nie kwalifikuję jako aktu właściwej lokacji, lecz jedynie sprzedaży sołectwa. Wynika z niego, iż Mirosławice były wsią lokowaną już wcześniej. Odpowiedź na pytanie, czy dokonało tego arcybiskupstwo, czy kapituła już po otrzymaniu na własność omawianej osady jest trudna. W 1399 r. Mściśław, łowczy większy łęczycki zatwierdził sprzedaż sołectwa w tej wsi dokonaną przez Smychnę, wdowę po Grzegorzu Rzepce, kmieciowi Mikołajowi¹⁸⁷. Oba dokumenty potwierdziła kapituła w 1473 r., na prośbę ówczesnego sołtysa Mirosławic, kmiecia Piotra¹⁸⁸. Z XVI w. brak jest wiadomości o sołtysie lub łanach do niego należących; najprawdopodobniej sołectwo było już wówczas wykupione.

Co się tyczy pozostałych 9 osad, to wolno uznać, iż lokacji ich dokonała kapituła łęczycka (ewentualnie może poza Romartowem). Spośród nich Mazew i Nakielnicę próbowano lokować jako miasta, o czym wspomnę poniżej. W 1374 r. Mikołaj, kantor płocki i łęczycki przeniósł z prawa polskiego na średzkie dzierżoną przez siebie wieś kapitułną Chrzastówek i sprzedał jej sołectwo pochodzącemu z niej kmieciowi Benbonowi, określając równocześnie jego uposażenie i obowiązki jako sołtysa oraz ciężary osadników¹⁸⁹. Podobną transakcję przeprowadziła

¹⁸⁶ AGAD, d.p., nr 2083.

¹⁸⁷ KDP, t. II, nr 338.

¹⁸⁸ AGAD d.p., nr 2083, por. regist Rkps PAN Kr. 1235, f. 63.

¹⁸⁹ RKL, f. 57.

w 1397 r. kapituła łęczycka w Ambrożewie. Jej sołectwo na prawie średzkim nabył mieszczanin łęczycki Mikołaj Katczicz, którego uposażenie określono, podobnie jak i powinności mieszkańców¹⁹⁰. Z XV i XVI w. brak jest jakichkolwiek wiadomości informujących badacza, iż obie te wioski nadal cieszyły się posiadaniem prawa niemieckiego.

Co się tyczy wsi Ciosny, Morakowa, Romartowa, Solcy Małej i Zdziechowa Starego to o ich przypuszczalnych lokacjach dokonanych przez kapitułę informują wzmianki z XVI w. o sołtysie lub należących do niego łąnach. Najwcześniejsza z nich, przechowana w *Liber beneficiorum*, wspomina o trzech łąnach „scultetiae seu advocatiae” w Romartowie, co poświadcza rejestr poborowy z 1576 r., wymieniający sołtysa Benedykta Wolskiego¹⁹¹. To ostatnie źródło wylicza sołtysów (*advocatus*) w Ciosnach (1 łąn ziemi), Morakowie (0,5 łąna) i Zdziechowie Starym (1,5 łąna), zaś w Solcy Małej podaje „advocatus ibidem exemptus”¹⁹². Opierając się na powyższych danych trudno jest określić dokładnie czas lokacji. Sądzę, że miało to miejsce w XV w., z tym jednak, że jeśli chodzi o Romartów, który kapituła nabyła dopiero po 1453 r. (może nawet w początkach XVI w.), termin lokacji przesunąłbym na koniec tego stulecia; nie wolno jednakże całkowicie wykluczyć hipotezy, że lokawali go posiadacze szlacheccy.

Obecnie przejdę do omówienia dziejów Mazewa i Nakielnicy, gdzie — jak zaznaczyłem — próbowano erygować miasta. Lokacji Mazewa dokonano w 1416 r.¹⁹³ Król Władysław Jagiełło oświadczył, że ciągnąc na wojnę przeciw Krzyżakom miał „stationem in villa et hereditate Mazow, ad Custodiam Ecclesie Collegiate sancte Marie Lanciciensis Gnesnesis diocesis” w ziemi łęczyckiej. Podczas postoju mieszkańcy tej osady ponieśli znaczne szkody wyrządzone im przez wojsko. Dlatego też pragnąc dać im rekompensatę, a także ze względu na prośbę Kelcza z Bzowa, kustosa łęczyckiego i swego kapelana „de villa predicta Mazow ciuitatem Mazow Kelczonis nucupandam” zezwala dokonać. Miasto otrzymało targ roczny w dzień św. Jana Chrzciciela i 2 następne dni oraz co tygodnia w każdy poniedziałek. Podczas targu rocznego mieszkańcy uzyskali takie prerogatywy, jakie miało miasto Łęczyca. Dostali też obszerny immunitet sądowy. Lokacja tego miasta, o czym już wyżej wspomniałem, nie powiodła się, choć pamięć o tym przetrwała do XVI w.; w 1523 r. Zygmunt Stary potwierdził dokument z 1416 r. na prośbę Wojciecha Waliszewskiego¹⁹⁴. Łaski określa Mazew jako wieś

¹⁹⁰ *Ibidem*, f. 58—59.

¹⁹¹ *L.*, t. II, s. 464; *P.*, s. 53.

¹⁹² *P.*, s. 51—53.

¹⁹³ *KDP*, t. II, nr 358.

¹⁹⁴ *MRPS* IV/2, nr 13645.

(villa), rejestr poborowy z 1576 r. nie umieszcza go też w żadnym z wykazów miast, lokując jedynie w grupie *villae spirituales* położonych w województwie i powiecie łączyckim¹⁹⁵. Oba te źródła poświadczają jednak posiadanie przez Mazew prawa niemieckiego. Łaski wymienia łany *advocatiales*, zaś rejestr wójta, czyli sołtysa Wencysława Wolskiego posiadającego 2 łany.

W XVI w. kapituła podjęła starania lokacji miasta w Nakielnicy. W 1555 r. Zygmunt August na prośbę wzmiankowanego Filipa Padniewskiego, archidiakona i kanonika krakowskiego, prepozyta łączyckiego i swego sekretarza zezwolił „ex villa ipsius Nakielnicza nuncupata in terra Lancitiensi sita oppidum eiusdem nominis Nakielnicza fundandi et erigendi”¹⁹⁶. Władca uchylił obowiązujące do tej pory „omnia iura terrestria Polonica modos et consuetudines universas, quo ius Theutonicum perturbare consueverunt, eximentes dictum oppidum Nakielnicza oppidanos, cives, incolas et suburbanos eius praesentes et futuros prout eximimus et liberamus praesentium literarum vigore perpetue et in aevum ab omni iurisdictione et potestate” wszystkich urzędników monarchicznych. Mieszkańcy od tej pory mieli odpowiadać przed sądem wójta, ten zaś przed Filipem Padniewskim lub jego specjalnie do tego wyznaczonymi urzędnikami. Sądy wójt miał sprawować z ławnikami. Miasto otrzymało wszystkie wolności i prerogatywy, jakie posiadało królewskie miasto Zgierz. Aby zaś „oppidum praedictum ad meliorem deveniant conditionem damus ipsius incolis omnibus libertatem ab omnibus theloneis nostris intra regnum nostrum finitimo excepto, ac ab omnibus contributionibus publicis institutis et instituendis czopowe excepto usque ad viginti annorum”. Król ustanowił w Nakielnicy dwa targi roczne, a także i tygodniowe (bez oznaczenia dni), podczas których zezwolono mieszkańcom na dokonywanie różnych transakcji handlowych.

Jak wynika z treści dokumentu, Nakielnica otrzymała więc od monarchy znaczne przywileje i zwolnienie od ciężarów, za wyjątkiem czopowego, na 20 lat. Mimo to i tę lokację należy uznać za nieudaną, skoro już w 1576 r. osada została wymieniona w grupie wsi kościelnych a nie miast, a jej wójt był już wówczas wykupiony przez aktualnego posiadacza¹⁹⁷.

W XV i XVI w. kapituła łączycka próbowała więc dokonać w swych dobrach lokacji dwóch miast. Przyczyny tego były jasne. Miasto mogło stać się centrum gospodarczym jej majątku, tu zapewne miała odbywać się wymiana handlowa, a dochody z jarmarków i targów, a także

¹⁹⁵ Ł., t. II, s. 463—464; P., s. 53.

¹⁹⁶ MK, 87 f 171 v.—174 v., por. też MRPS V/2, nr 7327.

¹⁹⁷ P., s. 52.

od osiadłych tam rzemieślników wydatnie zasilić jej zyski. Jednak obie lokacje były nieudane. Należy zastanowić się, jakie czynniki to spowodowały. Otóż wydaje się, że najważniejszym z nich była kwestia ulokowania tych miast. Mazew znajduje się w dość dużej odległości na północ od linii Błot Łęczyckich i od zgrupowanego przede wszystkim na południe od niej głównego kompleksu majątkowego kapituły. Nie mógł więc spełniać roli centrum gospodarczo-administracyjnego jej posiadłości. W tej sytuacji zamiary Kelcza, podyktowane także bez wątpienia względami ambicjonalnymi, nie mogły przynieść oczekiwanych przez niego rezultatów i Mazew stał się znowu wsią. Przymuszczałnie podobne czynniki odegrały rolę przy nieudanej lokacji Nakielnicy, leżącej w południowej części pow. łęczyckiego. W jej pobliżu nie było większego skupiska majątkowego kapituły, takiego, jakie widzimy na północ od niej. Znajdujące się w okolicach Zgierza (połowa Brużyczki Małej) i Kazimierza (Mirosławice, Zdziechów Stary) dobra kolegiaty, położone w pobliżu Nakielnicy nie mogły stanowić dla niej wystarczającego zaplecza gospodarczego. Choć z treści dokumentu Zygmunta Augusta wynika, że w Nakielnicy znajdowało się przedmieście, skoro wzmiankowani są *suburbani*, a to z kolei powinno świadczyć o rozwoju tej osady, to jednak nie przywiązuję do tej wiadomości większej wagi. Wolno sądzić, jak się wydaje, że w omawianej osadzie w tym czasie nie było prawdziwego „przedmieścia”, a wzmianka o jego mieszkańcach najprawdopodobniej miała odnosić się do czasów późniejszych, gdyby lokowane miasto rozwinęło się i tak rozrosło, że rzeczywiście mogłoby posiadać nawet i *suburbium*. Tak rzeczywiście nie było; w świetle rejestru poborowego Nakielnica jawi się jako niezbyt duża pod względem areału ziemskiego osada. Zaznaczyć tu wypadnie, że bliskość Zgierza i Kazimierza, miast będących od dawna centrami handlowo-rzemieślniczymi dla najbliższych im regionów, nie sprzyjała powstaniu i rozwojowi ośrodka miejskiego w Nakielnicy.

Z dotychczasowych wywodów wynika, że w XVI-wiecznych dobrach kapituły łęczyckiej większość osiedli była lokowana na prawie niemieckim, choć nie wszystkich lokacji dokonała ta instytucja kościelna i nie wszystkie utrzymały się przez dłuższy czas. Nasilenie akcji lokacyjnej miało miejsce w XIV i XV w.

Niebagatelną rolę w rozwoju życia gospodarczego posiadały w epoce feudalnej folwarki, dostarczające swoim właścicielom poważnych dochodów. Pragnę podkreślić, że tu interesować mnie będą folwarki jedynie w aspekcie osadniczym, dlatego też pominę kwestię ich znaczenia w życiu gospodarczym i społecznym, a więc ich towarowości, charakteru pańszczyzny itp. Pojawienie się folwarków w poszczególnych wsiach miało wpływ na ich rozbudowę i rozplanowanie prze-

strzenne oraz pociągało zmiany w sytuacji prawnej mieszkańców¹⁹⁸.

Geneza folwarku posiada swoją obszerną literaturę. Nie miejsce tu na jej omawianie, wspomnę jedynie, iż niektórzy uczeni stoją na stanowisku starej metryki folwarku, do czego i ja się przychylam, inni natomiast mniemają, że jest on wytworem czasów późniejszych, powstałym w wyniku rozwoju stosunków pańszczyźnianych¹⁹⁹. Za folwark uważam obszar ziemi, który pan feudalny eksploatował bezpośrednio, za pomocą pracy pańszczyźnianej czy najemnej i skąd czerpał zyski²⁰⁰.

Źródła określają folwark terminami *praedium* oraz *allodium*; odnośnie do tego ostatniego należy zaznaczyć, iż w nauce pojawiły się głosy, że oznaczał on niekiedy jedynie zabudowania gospodarcze²⁰¹. Rozpatrując sprawę folwarku, poza wspomnianymi określeniami, biorę też pod uwagę wzmianki o polach folwarcznych (*agri praediales*), o których wiadomości dostarcza przeważnie nieoceniona księga uposażenia arcybiskupstwa spisana przez Łaskiego²⁰². Omawiając sprawę „ufolwarczenia” XV-wiecznych dóbr kapituły łączyckiej uwzględnię wszystkie wiadomości informujące bezpośrednio o folwarku, jak i o polach folwarcznych. Z góry muszę zaznaczyć, że źródła na ten temat nie przekazały wiele danych; wybitnie daje tu o sobie znać brak lustracji majątków tej instytucji kościelnej z XV i XVI w.

W 1414 r. w statutach kolegiaty łączyckiej przy opisie dochodów z jej poszczególnych wsi zaznaczono, że czerpane są one z nich, jak i ze znajdujących się przy nich folwarków (*allodium*)²⁰³. Folwarki te istniały w Ambrożewie, Chrzastówku, Jankowie i Mirosławicach. Ponadto przy Sługach wymieniony został folwark zwany Rogulice. Jak wspomniano wyżej, Rogulice w całości lub — co jest bardziej prawdopodobne — w części, w początkach XV w. należały przejściowo do kapituły i przypuszczalny ich dział był to właśnie wspomniany w 1414 r. folwark. Ze względu jednak na rychłe wyjście tej osady z rąk kapituły, tego *allodium* nie biorę pod uwagę w dalszych rozważaniach.

¹⁹⁸ S. M. Zajączkowski, *Początki folwarku w ziemiach łączyckiej i siedleckiej (do początków XVI w.)*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1970, t. XXXI, s. 2—3.

¹⁹⁹ *Ibidem*, s. 4—6 i przyp. 3—5.

²⁰⁰ W. Korta, *Nieznana księga podatkowa księstwa wrocławskiego z 1425 r.*, „Sobótka” 1953 [r. wyd. 1954], R. VIII, s. 232, przyp. 28.

²⁰¹ Żytkowicz, *op. cit.*, s. 149; por. też A. Rutkowska-Płachcińska, *W sprawie charakteru rezerwy pańskiej w okresie gospodarki czynszowej*, „Przegląd Historyczny” 1956, t. XLVII, z. 3, s. 416.

²⁰² Żytkowicz, *op. cit.*, s. 149 stwierdza, że „wyraźna wiadomość o istnieniu pól folwarcznych (*agri praediales*, *allodiales*) jeszcze nie świadczy o istnieniu gospodarstwa folwarcznego”.

²⁰³ *St. CL*, nr 8, s. 534.

Pola folwarczne w Ambrożewie i Chrzastówku wymienia Łaski, co poświadcza istnienie tam w początkach XVI w. folwarku²⁰⁴. Nie wspomina on o takich polach w Jankowie, gdzie folwark w jego czasach mógł być już rozparcelowany między kmieci. Być może podobny los spotkał folwark w Mirosławicach, o którym cicho w księdze uposażenia. Natomiast gospodarstwo folwarczne prowadzone było w Sługach. Wzmiankowane ostatnio źródło raz określa tę wieś jako „praedium Slugy”, w innym zaś miejscu pisze o pobieranej z niej dziesięć folwarcznej²⁰⁵. Poza tym *Liber beneficiorum* wymienia jeszcze pola folwarczne w Ciosnach, Czerchowie, Mazewie, Mchowicach, Nakielnicy (raz wspomina wyraźnie istniejące tu *praedium*) oraz dziesięć folwarczną należną kapitule z Orszewic i Sosenki²⁰⁶. Z powyższego zestawienia wynika, że w czasach spisywania dzieła Łaskiego w dobrach kapituły łęczyckiej folwarki lub tylko pola folwarczne istniały w 10 wsiach. W niektórych z nich, będących ośrodkami parafii, plebani posiadali swoje folwarki²⁰⁷. Istniał taki w Mazewie, licząc 2 łany ziemi ornej z przynależnościami i Solcy Wielkiej, którego wielkość nie została ściśle przez źródła określona; w wizytacji dóbr arcybiskupich wymieniono w tej ostatniej wsi 2 łany należące do plebana²⁰⁸.

Ludność poddana kapitule łęczyckiej zajmowała się głównie rolnictwem oraz, zapewne jednak w mniejszym stopniu, także hodowlą. Do przemiału zboża produkowano zarówno w jej gospodarstwach, jak i na polach folwarcznych potrzebne były młyny, które dla właściciela, w tym wypadku kapituły, stanowiły poważne źródło dochodu. Brak jakiegokolwiek lustracji uniemożliwia dokładne poznanie ich liczby. Na podstawie *Liber beneficiorum* i rejestru poborowego wolno sądzić, że znajdowały się one w Ciosnach, Mirosławicach, Nakielnicy i Zdziechowie Starym²⁰⁹. Więcej we wsiach kapituły było karczem, także przynoszących właścicielom spore zyski. Rejestr wymienia je w 13 osiedlach (Ambrożew, Ciosny, Janków, Mazew, Metlew, Mchowice, Mirosławice, Moraków, Nakielnica, Pełczyska, Sługi, Solca Wielka, Zdziechów Stary)²¹⁰. Niektóre z nich były w tym czasie opustoszałe.

Obok karczmarzy, producentów napoi, młynarzy we wsiach kapi-

²⁰⁴ Ł., t. II, s. 416, 431.

²⁰⁵ *Ibidem*, s. 415, 417.

²⁰⁶ *Ibidem*, s. 413 (Ciosny, Czerchów), s. 464 (Mazew), s. 417 (Mchowice), s. 379 i 389 (Nakielnica), s. 417 (Orszewice i Sosenka). Wiadomość o polach folwarcznych w Czerchowie należy odnieść do części kapitulnej tej wsi, ponieważ lustracja królewskich z lat 1564—1565 nie wymienia w części monarszej folwarku.

²⁰⁷ Por. S. M. Zajączkowski, *Początki folwarku...*, s. 12.

²⁰⁸ Ł., t. II, s. 464 i s. 534; VG, s. 212.

²⁰⁹ Ł., t. II, s. 389; P., s. 52—53.

²¹⁰ P., s. 51—53.

tułnych zamieszkiwali jeszcze rzemieślnicy; była to jednak nieliczna grupa zawodowa, słabo reprezentowana, zasygnalizowana jedynie w kilku przypadkach przez rejestr z 1576 r.

Z kolei warto poświęcić nieco uwagi sprawie wielkości poszczególnych punktów osadniczych, będących w XVI stuleciu w całości lub w części w posiadaniu kapituły łęczyckiej. Chodzi tu o ustalenia ile liczyły one łąnów kmiecych uprawnych i pustych, a także folwarcznych oraz należących do uposażenia sołectw czy plebanów. Naturalnie ustalenie liczby tych łąnów będzie rzeczą względną, ponieważ z reguły źródła nie podają np. areалу gospodarstw zagrodniczych czy młynów. Nie wspominają też o wielkości lasów, pastwisk czy łąk, należących do odnośnych osad²¹¹.

Pragnąc przedstawić sprawę wielkości osiedli należących do kapituły jestem zmuszony oprzeć się na rejestrze poborowym, którego dane, jak to podkreślano w nauce, nie zawsze są wiarygodne i nie odzwierciedlają stosunków nie tylko dawniejszych, ale nawet i im współczesnych²¹². Przy badaniu tego zagadnienia odczuwamy szczególnie brak lustracji, dostarczających w tym względzie konkretnych danych, takich, jakimi dysponujemy np. odnośnie do dóbr monarszych czy arcybiskupich. Poza rejestrem z 1576 r. przy określaniu wielkości osiedli wezmę też pod uwagę wiadomości zaczerpnięte z wizytacji dóbr arcybiskupstwa, czy księgi uposażenia autorstwa J. Łaskiego, gdzie można znaleźć potrzebne informacje.

Zajmując się rozmiarami osiedli w Łęczyckiem i Sieradzkim ustalonymi głównie na podstawie rejestrów, wszystkie punkty osadnicze podzieliłem na 4 grupy. Do I zaliczyłem osady do 5 łąnów, do II od 5 włącznie do 10, do III od 10 włącznie do 20, a do IV powyżej 20²¹³.

Wielkość interesujących nas osiedli kapituły łęczyckiej przedstawia się następująco (według danych z 1576 r.)²¹⁴:

Ambrożew	13 łąnów kmiecych.
Brużyczka Mała	4 łąny kmiece + 1 pusty — razem 5 łąnów.
Chrzastówek	nie podano liczby łąnów; rejestr wzmiankuje, że wieś ta „tota et integra villa desertata, col. 8” — na tej podstawie można by przyjąć, że liczba łąnów uprawnych mogła wynosić też 8.

²¹¹ S. M. Zajączkowski, *Sieć osadnicza...*, s. 58—59.

²¹² T. Sobczak, *Zmiany w stanie posiadania dóbr ziemskich w województwie łęczyckim od XVI do XVIII w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1955, t. XVII, s. 165; Rosin, *Ziemia wieluńska...*, s. 263 i tamże przyp. 277; Fastnacht, *op. cit.*, s. 184.

²¹³ S. M. Zajączkowski, *Sieć osadnicza...*, s. 59.

²¹⁴ P., s. 51—53, 62 (Czerchów).

Ciosny	2 łany kmiece + 1 łan wójta — razem 3 łany.
Czerchów	2 łany kmiece należące do kapituły + 3,5 łana kmieckiego stanowiącego własność monarszą — razem 5,5 łana.
Grabiszew	4 łany kmiece.
Janków	11 łanów kmiecych.
Karlów	brak liczby łanów.
Mazew	21 łanów kmiecych + 2 łany wójtowskie — razem 23 łany.
Mchowice	2,5 łana kmiecego.
Metlew	5 łanów kmiecych.
Mirosławice	11 łanów kmiecych + 2 łany puste — razem 13 łanów.
Moraków	14,5 łana kmiecego + 0,5 łana wójtowskiego — razem 15 łanów.
Nakielnica	6 łanów kmiecych + 2 łany puste + 1 łan wójtowski — razem 9 łanów.
Orszewice	6 łanów kmiecych.
Pelczyska	5 łanów kmiecych.
Romartów	11 łanów kmiecych + 4 łany puste + 3 łany wójtowskie — razem 18 łanów.
Skromnica	6 łanów kmiecych.
Sługi	16 łanów kmiecych.
Solca Mała	6 łanów kmiecych + 6 łanów pustych — razem 12 łanów (nie podano ile z tych łanów znajdowało się w rękach kapituły, a ile arcybiskupstwa).
Solca Wielka	11 łanów kmiecych + 2 łany wójtowskie — razem 13 łanów.
Sosenka	brak tej wsi w rejestrze.
Zdziechów Stary	12 łanów kmiecych + 1,5 łana wójtowskiego — razem 13,5 łana.

Warto tu podkreślić, że w latach 1511—1512, kiedy Solca Wielka znajdowała się w całości w rękach arcybiskupstwa wizytacja zanotowała w tej wsi 16 łanów kmiecych, z których 5 było zasiedlonych, a 11 określono jako puste, 3 wójtowskie (tyle ich było też w 1404 r.) i 2 należące do plebana; w sumie więc było ich tam 21²¹⁵. O 3 łanach wójtowskich w tej osadzie wspomina też Łaski²¹⁶. Ponadto ten ostatni wymienia w Mazewie 2 łany folwarczne będące własnością plebana i 3

²¹⁵ VG, s. 212.

²¹⁶ Ł., t. II, s. 353.

łany należące do sołectwa w Romartowie²¹⁷. Wydaje się zatem rzeczą słuszną, aby do łańów znanych z rejestru w Mazewie i Solcy Wielkiej doliczyć po 2 łany jakie mieli proboszczowie w tych osadach. Mazew liczyć więc będzie 25 łańów, zaś Solca Wielka — 15. Co się tyczy tej ostatniej, to widać tu wyraźny spadek wielkości obszaru ziemi zasiedlonej i pustej (ta ostatnia zresztą też nieraz była wydzierżawiana pod uprawę poszczególnym osadnikom) w stosunku do lat 1511—1512. Ubytek ten wynosił 6 łańów. W chwili obecnej nie można jednak stwierdzić, czy rzeczywiście te 6 łańów było nieuprawnych, zamienionych może w pastwiska, łąki lub nieużytki czy też, co już podkreśliłem, te brakujące w rejestrze łany były przepisane do jakiejś „taberny”, będącej wtedy własnością arcybiskupa.

Z interesujących mnie 23 osad dla 3 nie dysponujemy danymi odnośnie do liczby znajdujących się w nich łańów (Chrzastówek, Karlów, Sosenka). Pozostaje więc do rozpatrzenia 20 wsi. Z tego do grupy I należały 3, do II — 7, do III — 9, do IV — 1. W grupie I umieściłem Brużyczkę Małą. Pamiętać jednak trzeba, że Łaski zaznaczył, iż połowa tej wsi należała w początkach XVI w. do szlachty²¹⁸. Nie można więc wykluczyć ewentualności, że w rzeczywistości wielkość jej dochodziła do 8 łańów. Z drugiej jednak strony Brużyczka mogła mieć tylko 4 łany ziemi ornej od samego początku, a szlachta, podobnie jak ołtarz w kościele zgierskim, posiadała jedynie 2 łany. Sprawy tej nie można definitywnie rozstrzygnąć.

Z dotychczasowych rozważań wynika zatem, że kapituła łączycka dzierżyła wsie o średnim areale uprawnym wahającym się w granicach od 5 do 20 łańów. Małych osad miała jedynie 3, zaś dużą tylko 1 (Mazew). Ze względu na wspomniany uprzednio brak określenia wielkości areалу należącego do zagrodników, młynarzy, karczmarzy czy rzemieślników, a także lasów, łąk i pastwisk, nie można w sposób dokładny podać w łanach obszaru ziemi znajdującej się w XVI w. w posiadaniu omawianej instytucji kościelnej.

Obecnie słów kilka pragnę poświęcić strukturze przynależności parafialnej interesujących mnie osiedli. Należały one do 11 parafii leżących w dekanatach bedleńskim i szczawińskim, archidiakonacie łączyckim. Były to parafie: Solca Wielka (Pełczyńska, Solca Mała, Solca Wielka), Leźnica Wielka (Skromnica), Leźnica Mała (Janków), Beldów (Nakielnica), Kazimierz (Miroslawice, Zdziechów Stary), Zgierz (Brużyczka Mała), Modlna (Ciosny, Czerchów, Grabiszew), Góra św. Małgorzaty (Ambrożew, Mchowice, Moraków, Orszewice, Sługi, Sosenka), Kościół z To-

²¹⁷ *Ibidem*, s. 464.

²¹⁸ *Ibidem*, s. 387.

połą (Chrzastówek, Karlów, Metlew), Mazew (Mazew), Witonia (Romartów)²¹⁹. Z 23 omówionych punktów osadniczych tylko Solca Wielka i Mazew były ośrodkami parafialnymi. Nie jest rzeczą wiadomą, kiedy te parafie powstały, ponieważ nie znamy ich aktów erekcyjnych. Jak wspomniałem, wydawca *Liber beneficiorum* powołując się na akta kapituły gnieźnieńskiej uważał, iż kościół w Mazewie istniał już w drugiej połowie XIV w.; wynika z tego, że parafia powstała w tym stuleciu, choć nie można całkowicie wykluczyć jej wcześniejszego pochodzenia. Sądzę także, że założenie parafii w Solcy Wielkiej należy odnieść też do XIII—XIV w.²²⁰ Przy swojej erekcji były one uposażone w ziemię i dochody z dziesięcin. Dokładne uposażenie to można poznać dzięki *Liber beneficiorum*. Łaski podaje, że posiadały one folwarki, poza tym należały do nich łąki i pastwiska, a także place, na których znajdowały się budynki kościelne. Czerpali też plebani dochody z licznych dziesięcin i kolendy. Nie wszystkie osady należące do parafii były obowiązane uiszczać jej dziesięcinę, niektóre bowiem oddawały ją innym instytucjom kościelnym. Parafie natomiast dostawały tę dziesięcinę od wsi podlegających innym z kolei parafiom. Taka mozaika dziesięcinna wskazuje też na starą metrykę odnośnych ośrodków parafialnych.

Niniejsze wywody dobiegają końca. Przedmiotem moich rozważań były dzieje 23 osiedli, będących w XVI w. w całości lub części własnością kapituły łęczyckiej. Ten stosunkowo okazały majątek ziemski uformował się dość późno. Wbrew poglądom wcześniejszych uczonych zajmujących się tą sprawą, za najdawniejsze, pochodzące z nadania któregoś z arcybiskupów w końcu XII w., uznałem tylko dwie osady (Pełczyska i Skromnica). Nawiasem warto tu dodać, że Orzeszków, w XIV w. własność szlachecka, przypuszczalnie już w XII w. należał do dziekana kapituły łęczyckiej. Wynika z tego, że w tym stuleciu jedynie trzy osady stanowiły majątek ziemski kapituły, a właściwie jej poszczególnych prałatur. Tworzenie kompleksu majątkowego omawianej instytucji kościelnej miało miejsce w czasach znacznie późniejszych, bo rozpoczęło się na wielką skalę po 1357 r. nadaniami arcybiskupa Jarosława Bogorii, kontynuowanymi prawdopodobnie przez jego następców. Od końca XIV w. do początku XVI w. kapituła powiększała swoje dobra także drogą różnych transakcji handlowych dokonywanych ze szlachtą. Od tej ostatniej otrzymała w darze jedynie jedną wieś. Podobnie, jak wolno sądzić, tylko jedna osada zawdzięcza jej przypuszczalnie swoje powstanie (Nakielnica).

²¹⁹ *Ibidem*, s. 353, 361, 362, 377, 379, 386, 412, 415, 417, 430, 463—464, 487.

²²⁰ Najstarsza wiadomość o plebanie w Solcy Wielkiej pochodzi z 1482 r., kiedy to godność tę sprawował niejaki Jan, toczący wówczas spory o dziesięciny ze Stefanem Strzeblewskim i Piotrem z Cedrowic, por. AC, nr 657.

Przypomnieć tu jeszcze warto, iż większość XVI-wiecznych wsi kapitulnych, aż 19, legitymuje się starą metryką historyczną, sięgającą I okresu rozwoju osadnictwa, z tego początków 13 należy doszukiwać się jeszcze w poprzednim tysiącleciu. Natomiast pozostałe 4 punkty powstały przypuszczalnie w III i IV okresie, a więc począwszy od drugiej połowy XIII w. Kapituła prowadziła w swoich dobrach akcję lokowania poszczególnych osiedli na prawie niemieckim. Na tym prawie lokowano ich 12, z tym jednak zastrzeżeniem, że kanonicy łączyccy dokonali tylko 9 (a może 8) lokacji. Lokację 2 (może 3) należy przypisać poprzednim właścicielom, zaś kto lokował Miroslawice, tego nie mogłem ustalić.

Kapituła dbała też bardzo o rozwój gospodarczy swoich majątkości, starając się osiągnąć z nich jak najwięcej zysków. W tym celu zakładano folwarki. W XVI w. było ich przypuszczalnie 10, a oprócz tego znane były 2 folwarki należące do plebanów. Jak wspomniałem, we wsiach kapitulnych znajdowały się młyny i karczmy, dostarczające ich właścicielom sporo dochodów, a w nielicznych osiedlach zamieszkiwali pojedynczy rzemieślnicy. Pod względem wielkości areálu ziemskiego omawiane wsie nie były duże; zaliczyć je wypada do średnich. Ogólnie stwierdzić też należy, że obok starań kapituły do rozwoju jej włości przyczyniły się także dobre warunki fizjograficzne terenu oraz przebiegające przez nie lub w ich pobliżu szlaki handlowe o dużym znaczeniu, na których panował ożywiony ruch. Gwoli prawdy warto jednak również podkreślić, że przemarsze ciągnących tędy na wojnę wojsk, często niekarnych, bywały powodem ponoszenia różnego rodzaju szkód przez owe osiedla, jak to można było zaobserwować na przykładzie Mazewa.

Na początku wspomniałem, że niniejszy artykuł, poza poznaniem dziejów XVI-wiecznych dóbr kapituły łączyckiej, ma być także przyczynkiem do historii osadnictwa dawnej prowincji łączyckiej. Dotychczasowe badania prowadzone przede wszystkim przez S. Zajączkowskiego i autora niniejszej pracy wykazały, że była ona zasiedlana nierównomiernie. Na pewnych jej terenach, głównie tych, które później tworzyły woj. łączyckie osadnictwo było dawne. Dzięki zastosowaniu metody przekrojów osadniczych można było wyróżnić starsze skupiska osiedli. Naturalnie uzyskany w ten sposób obraz procesu rozwoju osadnictwa jest dość hipotetyczny. Nie można bowiem w przybliżeniu określić, ile ze znanych w XVI w. osad należy „przydzielić” do poszczególnych okresów. Natomiast dzięki badaniom nad niewielkimi kompleksami majątkowymi wolno było pokusić się o ustalenie, ile wsi wchodzących w ich skład powstało przypuszczalnie w każdym z tych okresów. Dzięki temu poszczególne okresy rozwoju osadnictwa zaczynają wypełniać się treścią.

Podkreślić tu wypadnie, że metoda zastosowana w niniejszej pracy

może przenieść wyniki przy badaniu bądź to małych obszarów, bądź jak to ma miejsce w tym artykule, poszczególnych kompleksów majątkowych. Wydaje się jednak, że prowadzenie w ten sposób badań osadniczych winno być kontynuowane, bo, jak sądzę, da to dobre rezultaty. Mimo ich pracochłonności, będzie można uzyskać dzięki nim najbardziej prawdopodobny obraz rozwoju osadnictwa na pewnym terytorium.

Uniwersytet Łódzki

Instytut Historii

WYKAZ SKRÓTÓW ŹRÓDEŁ RĘKOPIŚMIENNYCH I WYDAWNICTW ŹRÓDŁOWYCH

1. AC — *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*, wyd. B. Ulanowski, t. II: *Acta iudiciorum ecclesiasticorum dioecesum gneznsis et posnaniensis (1403—1530)*, Kraków 1902.
2. AGAD d.p. — Dokumenty pergaminowe w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie.
3. KDM — *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. III: 1333—1386, wyd. F. Piekoskiński, Kraków 1887.
4. KDP — *Kodeks dyplomatyczny Polski*, t. II, cz. I—II, wyd. L. Ryzyszczewski, A. Muczkowski, Warszawa 1848.
5. KDW — *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. III, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1879.
6. Ł. — J. Łaski, *Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej*, wyd. J. Łukowski..., uwagami zaś historycznymi, topograficznymi, heraldycznymi itd. oraz obszernym Łaskiego żywotem dzieło to ozdobił J. Korytkowski, t. I—II, Gniezno 1880—1881.
7. MK — Metryka Koronna w AGAD.
8. MRPS — *Matricularum Regni Poloniae summaria*, t. IV—V, wyd. T. Wierzbowski, J. Płocha, A. Rybarski, I. Sułkowska, Warszawa 1910—1961.
9. P. — *Źródła dziejowe*, t. XIII: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym opisana przez Adolla Pawińskiego*, Wielkopolska, t. II, Warszawa 1883.
10. PKŁ — *Księgi sądowe łęczyckie od 1385 do 1419*, cz. I—II Teki A. Pawińskiego, t. III—IV, Warszawa 1897.
11. RKŁ — *Rachunki kapituły łęczyckiej*. Rękopis z XV w. w zbiorach krakowskich PAN [według odpisu sporządzonego przez prof. dr R. Grodeckiego].
12. Rkps PAN Kr. 1235 — *Stan wewnętrzny i zewnętrzny kościoła archikolegiaty łęczyckiej w Turnie w odpowiedzi na artykuły z władzy najwyższej archidiecezjalnej przepisane wykonany (f. 60—64): Descriptio archivi Capituli Lanciciensis anno Domini 1765 mense augusto peracta*. Rękopis biblioteki PAN w Krakowie nr 1235 (tytuł partii f. 24—95).
13. St. CL — *Statuta ecclesiae collegiatae Lanciciensis*, wyd. B. Ulanowski, „Archiwum Komisji Prawniczej” 1897, t. V [Kraków].
14. VG — *Visitationes bonorum archiepiscopatus necnon capituli Gnesnensis saeculi XVI*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920.

Stanisław (Marian) Zajaczkowski

REMARQUES SUR L'HISTOIRE DES VILLAGES DE LA COLLÉGIALE DE ŁĘCZYCA (JUSQU'À LA MOITIÉ DU DES ANNÉES SOIXANTE-DIX DU XVIème SIÈCLE)

L'article a pour but la présentation de l'histoire des villages constituant au XVIème siècle le bien de l'ancienne collégiale de Łęczyca. Pendant ce temps-là, il y en avait 23. Ils étaient groupés autour de Tum, siège de la collégiale, quelques uns seulement se trouvaient aux environs de Zgierz et de Kazimierz, ainsi que vers le nord de la ligne créée par la rivière de Bzura et la zone des Marais de Łęczyca.

D'abord l'auteur présente les conditions physiographiques du terrain, sur lequel se sont placées les colonies, qui l'intéressent, en les trouvant bonnes et favorables au développement de la colonisation. Comme telles, l'auteur considère aussi les voies de commerce, souvent de grande importance, traversant ce terrain.

Ensuite, en s'appuyant sur les sources, l'auteur établit l'acte de naissance historique des colonies particulières. Celui-ci, comme le prouve la chronologie de l'apparition de ces colonies dans les sources, n'est pas très ancien. Cependant l'acte de naissance peut être placé remarquablement en arrière, si l'on prend en considération les recherches archéologiques, la toponymie, la déduction régressive. S'y ajoutent aussi la disposition des colonies, leur dépendance en ce qui concerne la dime. Grâce à toutes ces données, on a réussi, il est vrai que d'une façon hypothétique, à reculer considérablement l'acte de naissance de plusieurs colonies. Il faut chercher les origines de 19 d'entre elles avant la moitié du XIIème siècle, et de 13 d'entre celles-ci probablement avant l'an 1000. 4 colonies seulement prirent naissance, selon toute probabilité, aux XIIIème — XVème siècles.

Ensuite l'auteur suit le destin des colonies particulières avant qu'elles ne se trouvent en dépendance du chapitre au XVIème siècle (ou plus tôt). Il faut constater que ce bien considérable s'était formé relativement assez tard. Comme les plus anciennes propriétés du chapitre, datant du XIIème siècle peuvent être considérées deux colonies (la troisième se trouvant alors dans les mains du doyen de Łęczyca, déjà au XIVème siècle appartenait aux nobles). La formation du complexe de fortune de cette institution ecclésiastique commença après 1357 grâce aux donations de l'archevêque Jarosław Bogoria, continuées aussi par ses successeurs. Le chapitre augmentait aussi ses fortunes moyennant les transactions commerciales effectuées avec les nobles.

Le chapitre de Łęczyca veillait sur le développement économique de ses biens, pour en tirer les plus grands revenus. Dans ce but on fondait des métairies; il y en avait 10 au XVIème siècle (deux de plus appartenant aux curés). Y travaillaient les paysans qui habitaient les villages du chapitre. Il y avait aussi des moulins et des auberges, rapportant des revenus considérables aux propriétaires. Dans de rares colonies, on pouvait rencontrer des artisans villageois. L'étendue des villages intéressant l'auteur peut être considérée comme moyenne. Jusqu'à 12 des colonies du chapitre de Łęczyca avaient été localisées conformément au droit germanique de Magdebourg. Cependant quelques unes de ces localisations étaient effectuées non par les membres du chapitre, mais par les propriétaires antérieurs.

Néanmoins, il faut attribuer au chapitre le mérite de localiser 9 villages. Il faut aussi noter que le chapitre essayait de fonder les villes. Ce furent les cas de Mazew (1416) et Nakielnica (1555), cependant les effets de ces essais n'étaient pas durables et les localisations furent manquées.

Vers la fin l'auteur a présenté tout court la structure ecclésiastique des colonies qui l'intéressent; celles-ci appartenaient aux 11 paroisses. Dans 2 villages du chapitre il y avait des églises paroissiales (Mazew et Solca Wielka). Cependant le manque des sources convenables empêche de fixer la date de l'établissement de ces paroisses.

Il faut marquer que le présent article est aussi une contribution à l'histoire de la colonisation dans l'ancienne province de Łęczyca existant jusqu'à la moitié du XIIIème siècle. Grâce au reculement hypothétique de l'acte de naissance historique des villages particuliers du chapitre, on a réussi à modifier l'image la plus ancienne de la colonisation sur le terrain mentionné.